

О. С. ЮРЧЕНКО, канд. філол. наук

**АСПЕКТИ ДІАХРОНІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ КІНЦЯ ХVІІІ —
ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Мова як засіб спілкування певного колективу в основі своїй нормативна, інакше б її носії не розуміли один одного належним чином; «нормативність є іманентною ознакою мови» [8, с. 3]. «Мова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми» [1, с. 28]. У цих загальновідомих словах основоположників марксизму показана соціальна природа мови взагалі, розкритий зв'язок мови з мисленням і звернута увага на нормативний характер мови. При діахронічному вивченні змін у мові протягом певного періоду її розвитку слід розглядати насамперед ті з них, які ведуть до вироблення нових норм.

Важливість діахронічного вивчення мови підкреслював В. І. Ленін, наголошуючи, що історія мови належить до тих наук, «з яких повинна скластися теорія пізнання і діалектика» [2, с. 337]. Недооцінка важливості історичних досліджень мови рівнозначна тому, що «наука про мову повинна повернутися до свого донеукового стану» [13, с. 13].

Проте на початку з'ясування кола проблем фразеології «не була усвідомлена важливість і необхідність розробки фразеології як історичної, точніше, як історико-лінгвістичної дисципліни» [12, с. 30]. Це привело до того, що «фразеологія усе ще не може посісти належного місця у ряді лінгвістичних дисциплін, оскільки її аспекти вивчалися досі виключно в синхронічному плані» [9, с. 73]. Аналізові фразеології давньоруської, давньої української і української літературної мови кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. присвячено чимало студій. Але, як указує А. С. Аксамитов, «розгляд фразеологізмів у складі старовинних текстів ще не становить сам по собі історичного підходу до цього явища. Діахронічне дослідження має на увазі аналіз систем, які змінюють одна одну в процесі історичного розвитку. Причём зміни, які при цьому відбуваються, — не проста випадковість, вони належать самій сутності мови» [3, с. 298].

Слід констатувати, що праць, у яких би аналізувалася *еволюція* фразеологічного фонду мови, по суті немає.

У центрі нашої уваги — формування фразеологічного фонду української літературної мови, побудованої на національній мовній основі (кінець XVIII — початок XIX ст.). Становлення української фразеології в період від Г. С. Сковороди до Т. Г. Шевченка позначене взаємовпливом української і тогочасної російської літературних мов. І. П. Котляревський, мова творів якого мала народну основу, широко, але переважно однобічно-бурлескно використовує в «Енеїді» фразеологію розмовної мови і усної народної творчості. У цей час точиться полеміка навколо питання про право на існування літератури, писаної українською мовою. Видатні діячі вітчизняної культури обстоюють це право (В. Белінський, М. Максимович, В. Даль, О. Павловський, Г. Квітка-Основ'яненко та ін.), окремі українські письменники (П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, поети-романтики, Г. Квітка-Основ'яненко) роблять спробу створити «серйозний» стиль в українській ліричній поезії, баладі, драмі, прозі. До цього часу належать перші спроби української публіцистичної прози. Важливу роль у піднесенні значення національних елементів мови продовжує відігравати стилістична теорія М. В. Ломоносова. Фразеологічні засоби розмовно-побутової мови різних соціальних верств села і міста, фразеологізми усної народної творчості широко входять до літературних творів, набувають стилістично різноманітного використання. Мова деяких письменників цього періоду, особливо епігонів І. П. Котляревського (П. Білецький-Носенко, П. Кореницький, К. Думитрашко та ін.), позначена рисами натуралізму у використанні народної фразеології. До цього часу належать перші спроби граматичної, лексикографічної та правописної обробки української літературної мови. Незважаючи на певну нестійкість норм української літературної мови кінця XVIII—початку XIX ст., а з другого боку — завдяки цій нестійкості у даний час відбувся еволюційний перехід від фразеологічної системи давньої української літературної мови до фразеологічної системи нової української мови.

М. М. Копиленко і З. Д. Попова так окреслюють завдання діахронічного вивчення фразеології: «Цей розділ вивчає шляхи утворення фразеологізмів даної мови, джерела їх появи, роз'яснює етимологію фразеологізмів і інших фразеосполучень, вказує архаїзми і неологізми, з'ясовує закономірності розвитку фразеосполучуваності» [10, с. 203]. Для діахронічного вивчення фразеології окремого періоду розвитку мови важливим є і ряд інших проблем, а деякі з названих тут є факультативними або питаннями-максимум.

«І для фразеології, і для фразеоутворення, — пише Ю. А. Гвоздарьов, — важливе розмежування завдань синхронного і діахронічного вивчення ФО. Це положення визнане мовознавцями, однак на практиці змішування цих двох аспектів спосте-

рігається постійно» [7, с. 106]. Назване сплутування є безумовною вадою деяких студій, однак часом учені свідомо застосовують при одному типі досліджень елементи другого, що має об'єктивні причини, оскільки повністю відгородитися від питань мовного розвитку не можна при синхронічному аналізі, так само при діахронічному не можна повністю абстрагуватися (та і нелогічно абстрагуватися) від певного синхронічного зрізу мови.

Вивчення еволюційних процесів у фразеології мови у будь-який період її розвитку повинне здійснюватися у двох основних для такого типу досліджень взаємозалежних планах: I. шляхом з'ясування причин і наслідку змін окремих фразеологізмів у цей відрізок часу і II. шляхом висвітлення причин і закономірностей тих змін, які привели до формування нового фразеологічного фонду мови.

I. З'ясування еволюції окремих фразеологічних одиниць (ФО) передбачає виявлення змін: 1. У формі ФО; 2. У семантиці ФО; 3. У стилістичних параметрах ФО.

1. Вивчення змін у формі ФО має включати характеристику: а) лексичних змін у компонентному складі ФО; б) граматичних змін у компонентному складі ФО; в) структурних змін у цьому складі; г) змін в обов'язковому оточенні ФО певних розрядів тощо, наприклад, змін у сфері синтаксичних зв'язків ФО із словами в реченні. Усі інші зміни у складі ФО — фонетичні, акцентуаційні, словотвірні, словозмінні, морфологічні, синтаксичні і т. д. — пов'язані не так із еволюцією форми конкретних ФО, як із загальною еволюцією мови.

2. Дослідження змін у семантиці ФО передбачає у першу чергу врахування фактів: а) поширення значеннєвого діапазону ФО; б) звуження семантичного обсягу ФО; в) заміни одного значення ФО іншим (своєрідна вторинна фразеологізація). Історія слова, про яке як про одиницю мови писав В. В. Виноградов, «повинна відтворювати весь зміст, весь ланцюг його смислових перетворень, усі його «метаморфози». ...Вона визначає історичні закономірності зміни значень, які зв'язують долю окремого слова (як і окремої ФО. — О. Ю.) загальним ходом розвитку усієї семантичної системи мови або тих чи інших її стилів» [6, с. 19].

3. Вивчення змін у стилістичних параметрах ФО має розповсюджуватися: а) на явища розширення стилістичних функцій ФО; б) на явища звуження стилістичних функцій ФО; в) на випадки переходу ФО із одного стилю в інший [пор.: 14, с. 97—98]; г) на зміни внутрішньо притаманної (інгерентної) експресивності ФО; д) на зміни контекстуальної (адгерентної) експресивності ФО; е) на зміни емоційної забарвленості ФО.

II. Висвітлення еволюції фразеологічного фонду у названий період передбачає показ: 1. Обумовленості нерозривного зв'язку основного шару фразеологічного фонду нової української літературної мови і давньої української літературної мови;

2. Причин активізації тих ФО, які були в пасивному запасі мови; 3. Шляхів поповнення фразеологічного фонду мови; 4. Причин переходу в пасивний запас тих ФО, які на початку періоду належали до активного запасу; 5. Причин відмирання окремих ФО або цілих їх класів [пор.: 15, с. 13]; 6. Фактів нерівномірного розвитку частин фразеологічного фонду мови у зв'язку з нерівномірним розвитком функціональних типів мови [див.: 5, с. 7].

Цей перелік ділянок дослідження не є планом названого типу роботи, а окресленням кола суто спеціальних питань, які мають бути з'ясовані. До того ж цей перелік не може бути повним без подальшої деталізації кожного питання. У зв'язку з тим, що «фразеологія в діяхронічному аспекті майже не вивчалася, зараз ще трудно дати характеристику всіх можливих процесів» у ній [16, с. 153], тим більше при стислому викладі. Кожний виділений нами аспект у розгорнутому дослідженні може бути проблемно розбудований, у зв'язку з чим набуде потрібних контурів.

Наприклад, питання «характеристики лексичних змін у компонентному складі ФО» може уконкретнитися: 1) вихід лексичного компонента ФО з лексичного фонду мови; 2) перехід компонента ФО в розряд історизмів; 3) заміна архаїчного лексичного компонента ФО його синонімом; 4) заміна діалектного лексичного компонента ФО його синонімом; 5) заміна лексичного компонента ФО паронімом; 6) редукція компонентного складу ФО; 7) заміна компонента-історизму його еквівалентом; 8) розширення компонентного складу ФО; 9) поява у складі ФО лексем, які не є і не були фактом лексичного фонду мови; 10) заміна компонента ФО унаслідок контамінації.

Фактором еволюції мови є взаємозумовленість інтралінгвістичних і екстралінгвістичних чинників без примату чинників одного плану над чинниками другого, хоча інтралінгвістичні чинники дуже часто субординовані чинникам екстралінгвістичним. «Історія необхідна перспектива і зміна фактів у часі як принцип пояснення, членування мови на ізольовані елементи і аналіз законів еволюції, притаманних кожному із них,— такі були (протягом усього XIX ст. і на початку XX ст. — *О. Ю.*) основні положення лінгвістичної теорії,— констатує Е. Бенвеніст і додає:— Визнавалися, щоправда, закономірності і абсолютно іншої природи, як, наприклад, дія аналогії, яка може, як вважали, порушувати регулярність еволюції [4, с. 84].

На наш погляд, ні перебільшувати, ні зовсім нехтувати дії аналогії в загальній еволюції мови не можна. Ми не беремо, звичайно, до уваги дії тих аналогій, які своїм наслідком вкладаються у межі системи як варіант. Аналогії екстралінгвістичного поштовху вносять у систему нерегулярність еволюції елементу, а це мобілізує дію нових аналогій. Дія конкретної аналогії

не завжди може самовичерпатися, адже дія інших аналогій може впливати на еволюцію не тільки в інших ізольованих сферах, а й у середині дії цієї аналогії, а то й перервати названу дію. У літературній мові дія аналогії постійно приглушується різними приписами і регламентаціями. Але в тому разі, якщо ці приписи і регламентації самі не зазнають об'єктивних змін, уточнень (а отже — розвитку) під впливом дій, які вони покликані приглушувати і коригувати, то вони вступають у нерозв'язну суперечність із загальною еволюцією мовної системи і відкидаються як анахронізм. Саме тому такими різними є модифікації однієї мови — давня українська літературна мова Г. С. Скороводи і нова українська літературна мова на народній основі його молодшого сучасника І. П. Котляревського. Саме тому таким смішним для «неписьменного» глядача початку XIX ст. і взагалі для глядача є давнє українське літературне мовлення Возного у порівнянні з живим народним (історично по-своєму наддіалектним) мовленням Наталки.

Центральними проблемами сучасної лінгвістики є, по-перше, співвідношення мови і мислення, по-друге, взаємозумовленість мовних чинників позамовними явищами і, по-третє, внутрішні закони мовного розвитку [пор.: 11, с. 6]. При аналізі процесу формування фразеологічного фонду національної мови у кінці XVIII — на початку XIX ст. слід основну увагу приділяти розв'язанню двох із цих проблем — з'ясуванню взаємозумовленості мовних факторів екстралінгвістичним явищам як стимуляторам і прискорювачам дії внутрішніх законів і висвітленню інтралінгвістичних закономірностей мовного розвитку на цьому матеріалі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори. Т. 3. Київ, 1959, с. 7—521.
2. Ленін В. І. Філософські зошити. — Повн. збір. тв. Т. 29. 756 с.
3. Аксамітаў А. С. Беларуская фразеологія. — В кн.: Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. Мінск, «Навука і тэхніка», 1970, с. 293—336.
4. Бенвенист Эміль. Общая лингвистика. Под ред. Ю. С. Степанова. М., «Прогресс», 1974. 447 с.
5. Білодід І. К. Питання розвитку української радянської художньої прози (переважно післявоєнного періоду, 1945—1950 рр.). Київ, вид-во АН УРСР, 1955. 328 с.
6. Виноградов В. В. Чтение древнерусского текста и историко-этимологические каламбуры. — «Вопр. языкознания», 1968, № 1, с. 3—22.
7. Гвоздарев Ю. А. О предмете фразеологии и ее объектах. — В кн.: Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. Материалы межвузовского симпозиума (1968). Вып. 2. Ответы на вопросы анкеты. Тула, 1972, с. 99—109.
8. Касаткин А. А. Очерки истории литературного итальянского языка (XVIII—XX вв.). Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 204 с.
9. Копыленко М. М. Сочетаемость лексем в русском языке. М., «Просвещение», 1973. 119 с.
10. Копыленко М. М., Попова З. Д. Фразеология — полноправный отдел науки о языке. — В кн.: Проблемы устойчивости и вариантности фразео-

- логических единиц. Материалы межвузовского симпозиума (1968). Вып. 2. Ответы на вопросы анкеты. Тула, 1972, с. 196—203.
11. Кошева Я. Г. Уровни языкового абстрагирования. Изд-во Киевск. ун-та, 1973. 210 с.
 12. Ларін Б. О. Про народну фразеологію. — «Українська мова в школі», 1959, № 5, с. 30—36.
 13. Медведєв Ф. П. Вступ до курсу історії української мови. За ред. І. К. Білодіда. Вид-во Харк. ун-ту, 1967. 152 с.
 14. Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии. Изд-во Самарк. ун-та, 1973. 223 с.
 15. Скрипник Л. Г. Еволюційні процеси в сфері української фразеології. — В кн.: Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези Республіканської наукової конференції. Київ, «Наукова думка», 1972, с. 12—13.
 16. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. Изд. 2-е. М., «Высшая школа», 1969. 231 с.

Л. Г. БОЯРОВА

МІСЦЕ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У СИСТЕМІ МОВИ

(до вивчення синонімії фразеологізмів)

Перехід від вивчення окремих фразеологізмів до виявлення форм системної організації у фразеологічному складі мови зумовлений посиленою увагою вчених до такої найважливішої характеристики мови, як її системність. Відомо, що на необхідність вивчення мови як системи звернув увагу на початку ХХ ст. Фердинанд де Соссюр. Однак до цього часу термін «система» у мовознавчих роботах уживається по-різному. Так, іноді не розмежовуються поняття системи і структури відносно мови, часто визначення мовної системи одним автором співпадає з визначенням структури мови іншим і т. д. Тому вважаємо необхідним коротко зупинитися на значенні терміна «система» в даній роботі.

На нашу думку, визначення мовної системи має базуватися на філософському розумінні поняття «система». Хоч на сьогодні у філософів ще немає єдності у розумінні цього терміна, проте переважна більшість їх, визначаючи «систему», вказує на певне об'єднання якихось об'єктів (їх називають елементами цієї системи) і на відношення між цими об'єктами. «Система — сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія» [12, с. 475].

Мовну систему утворюють одиниці мови і властиві їм відношення. Одним із проявів внутрішньосистемних зв'язків між елементами мови, тобто мовними одиницями, є синонімічні відношення.

Оскільки система є цілісне об'єднання часткових систем, у сучасному мовознавстві мова розглядається як система систем. Та ділянка мови, яка має відповідну однойменну одиницю, називається рівнем мови [див.: 9, с. 218]. Рівні можна визначити як підсистеми загальної системи мови.

Отже, рівень мови складають відносно однорідні між собою одиниці. Разом з тим кожна одиниця чимось різниться від іншої. Тобто конкретні мовні одиниці у межах одного рівня виявляють внутрішню неоднорідність, яка дозволяє об'єднувати їх у класи (в парадигматиці), комбінувати їх у лінію (в синтагматиці). У сучасних лінгвістичних працях система мови аналізується з урахуванням саме цих двох основних видів відношень між одиницями мови, сформульованих Ф. де Соссюром. Відношення елементів у лінійній послідовності він назвав синтагматичними, відношення між елементами як членами класів — асоціативними (парадигматичними). Поняття парадигматичних відношень пов'язується з характеристикою власне мови, а поняття синтагматичних відношень — з характеристикою мовлення (це власне послідовність одиниць рівня у мовленні). Парадигматичні відношення можна назвати відношеннями між елементами, які складають один клас, а синтагматичні відношення можуть існувати між елементами одного класу і елементами різних класів (але не рівнів). Парадигматика і синтагматика охоплюють усі рівні мови. Одиниці ж кожного мовного рівня мають особливості як парадигматичних, так і синтагматичних відношень.

Синонімічні відношення — це один із видів парадигматичних відношень. Оскільки мовні одиниці кожного рівня мають свою специфіку, свої особливі відношення, здається правомірним при дослідженні синонімії фразеологічних одиниць попереднє з'ясування питання, до якого мовного рівня належать ці одиниці. Адже в залежності від того, чи є фразеологізм одиницею фразеологічного рівня (тобто окремої, часткової підсистеми мови), чи одиницею рівня слова, по-різному може розв'язуватися проблема синонімічних відношень фразеологічних одиниць: як особливе явище на фразеологічному рівні мови, або як явище, спільне з лексичною синонімією на лексико-фразеологічному рівні мови (хоча і в цьому разі не можна було б відкинути деякі специфічні властивості синонімії цих мовних одиниць, зумовлені їх суттю). При цьому хочемо відзначити, що виділення рівнів у системі мови потрібне вченим як один із етапів аналізу мови. Тобто теорія мовних рівнів пов'язана насамперед з методикою дослідження мови. «Між тим сама по собі наявність у мові цілого ряду сфер, які надбудовуються одна над одною, цілком очевидна і не викликає сумнівів. Тому, здавалось би, немає ніяких перешкод для того, щоб теоретично осмислити цей факт і, назвавши відповідні сфери рівнями, вивчати мовні явища з урахуванням існування цих рівнів» [2, с. 240]. Розчленування мови на рівні не тільки допомагає описати мову, але у певних межах відповідає природі мовних одиниць.

Щодо кількості мовних рівнів у мовознавстві немає одностайної думки. Оскільки ця проблема цікавить нас у зв'язку з вивченням синонімії фразеологічних одиниць, ми коротко розглянемо

тільки питання фразеологічного рівня мови, як воно розв'язується у мовознавчій літературі.

Проникнення ідей рівневого аналізу мови у галузь фразеології створило дискусійну ситуацію серед фразеологів у розв'язанні питання, яке місце у мовній системі займають фразеологічні одиниці, що, у свою чергу, може бути пояснено лише різним розумінням мовознавцями суті фразеологізмів як одиниць мови, зв'язків і відношень між ними та іншими мовними одиницями. Саме розуміння природи фразеологізмів є важливою умовою для визначення їх місця у системі мови. Для наших спостережень найбільш доцільним вважаємо визначення фразеологічної одиниці, зроблене О. С. Ахмановою, де підкреслено суттєві риси фразеологізму. На її думку, фразеологічні одиниці — це «слово-сполучення, в яких семантична монолітність (цілісність номінації) переважає над структурною роздільністю елементів, з яких воно складається... внаслідок чого воно функціонує у складі речення як еквівалент окремого слова» [3, с. 503—504].

Як уже зазначалося, питання про місце фразеологічного матеріалу у системі мови розв'язується по-різному. Останнім часом з'явилися думки, що є фразеологічний рівень мови. Таке твердження певною мірою викликає перегляд деяких положень про фразеологічний склад мови. Адже вже усталилося визначення рівня мови (як підсистеми мови), яке передбачає, по-перше, існування певних відношень між одиницями рівня, по-друге, відношення з одиницями інших рівнів. Так, О. В. Кунін вважає, що «фразеологічний склад мови має системний характер, не є простою сумою ізольованих один від одного фразеологізмів. Фразеологізмам як одиницям фразеологічного рівня властиві певні закономірності як у відношенні їх компонентів між собою, так і у відношенні фразеологічних одиниць між собою» [4, с. 90].

Проте поглиблене дослідження суті мови не тільки підтверджує її системний характер, але часом і затруднює його вивчення. Не всі явища мови легко розподіляються за рівнями, що виділяються мовознавцями, і це зумовило уточнення в теорії мовних рівнів. Наприклад, з'явилися думки про основні і проміжні рівні мови. Одним з таких проміжних рівнів деякі дослідники вважають фразеологічний рівень. «Ще в одному місці ієрархічної організації намітився проміжний рівень: між рівнем слів і рівнем речень досить чітко виділяється галузь фразеології, тобто стійких сполучень слів будь-якого типу — від фразеологічних зрощень до фразеологічних сполук (за термінологією акад. В. В. Виноградова)» [7, с. 270].

Дехто з учених вказує на те, що наявність рівнів мови пов'язана із складною системою їх взаємопроникнення і взаємодії, наслідком чого є виділення у мові великих галузей, що входять своїми частинами до різних рівнів і мають одночасно свої власні специфічні риси. Такою галуззю вони вважають і фразеологію, яка пов'язана з лексикою, синтаксисом, морфологією, але водно-

час має свою специфіку [див.: 10, с. 278]. Тобто йдеться про те, що специфіка фразеологічного складу мови якраз у тому, що він не характеризується цільними ознаками рівня, а має міжрівневий характер.

Проте ідею фразеологічного рівня (будь-якого характеру) поділяють не всі дослідники фразеології. Положення про особливий фразеологічний рівень є на сьогодні суперечливим [див.: 11, с. 264]. Певна частина мовознавців твердить, що є лексико-фразеологічна система. Вважаємо, що у мові є явища на користь саме цієї думки. Звичайно, для остаточного розв'язання цього питання потрібні дослідження на матеріалі багатьох мов, однак деякі висновки щодо місця фразеологізмів у системі мови здаються нам на сьогодні переконливими.

На нашу думку, подане вище (таке суперечливе) застосування терміна «рівень» у галузі фразеології робить сам термін розпливчатым. Між тим в основу будь-якої класифікації має бути покладено єдиний принцип членування. Як уже зазначалося, поняття рівня пов'язують з наявністю певних одиниць. «Вихідний пункт виділення рівнів, як правило, той самий: рівні виділяються відповідно основним одиницям мовної системи. Відмінність між школами і дослідниками визначається тим, які з цих одиниць вважати основними» [6, с. 120]. Отже, питання полягає в тому, на яких одиницях базувати поняття рівня. У мові можна виділити багато угруповань мовних одиниць за найрізноманітнішими ознаками, відповідно стільки ж можна було б виділити і мовних рівнів.

Зрозуміло, що поняття рівня слід пов'язати з такою ознакою мовних одиниць, яка дозволила б виділити мовні рівні і встановити їх місце відносно один одного. У працях деяких учених такою властивістю визначено ієрархічність одиниць. «Рівнем мови, мабуть, слід назвати сукупність відносно однорідних одиниць, що не знаходяться в ієрархічних відношеннях між собою і виявляють ієрархічні відношення (або як величини більші, або як величини менші) з іншими одиницями, які також складають деяку сукупність» [8, с. 81].

Отже, одиниці різних рівнів виявляють тільки ієрархічні відношення: одиниця нижчого рівня входить до одиниці вищого і є її компонентом. Рівень являє собою відносно автономну систему, яка має одиниці і певні зв'язки між ними. Парадигматичні і синтагматичні відношення реалізуються тільки у межах рівня. Ієрархічних відношень одиниці рівня між собою не мають.

На підставі визначеної вченими суті мовних рівнів спробуємо розглянути фразеологізми як одиниці мови. Без сумніву, вони мають ряд таких ознак, які ніби, на перший погляд, дозволяють віднести їх до основних одиниць мови, що утворюють окремий мовний рівень. Так вони відтворюються у готовому вигляді; мають певні парадигматичні властивості, утворюють ряд парадигм; знаходяться в ієрархічному відношенні із словами, які входять

до їх складу. Проте не можна говорити про синтагматичні властивості фразеологізмів, бо немає реалізації синтагматичних відношень у межах свого рівня, тобто з однопорядковими одиницями, як це бачимо, наприклад, у морфем, слів. Відсутність цієї ознаки здається нам істотною при з'ясуванні питання про фразеологічний рівень мови. На нашу думку, свої синтагматичні властивості фразеологічна одиниця реалізує у межах лексико-фразеологічного рівня із словами, які у такому випадку певною мірою є однопорядковими з стійкими словосполученнями як одиниці того самого рівня.

Щодо ієрархічності відношень фразеологізмів і слів, то вважаємо, що говорити про неї можна з певними обмеженнями. Адже відомо, що у стійких словосполученнях з високим ступенем фразеологізації слова, які входять до їх складу, втрачають свою суть (стають «потенційними» словами), що знайшло відбиття й у термінології, — у мовознавчих працях прийнято говорити про особливі компоненти фразеологічних одиниць, які не дорівнюють слову як самостійній лексичній одиниці. До того ж стійкі словосполучення, як і словосполучення вільні, не є обов'язковим ступенем між словом і реченням. Слово може бути елементом речення, не входячи до словосполучення. Наприклад, в останніх дослідженнях з синтаксису поєднання підмета і присудка не вважається словосполученням.

Наявність власного рівня є ознакою загальномовної одиниці. Одиниці, що не мають такої ознаки, можна визначити як «внутрішньорівневі» одиниці. Так, фразеологізми утворюють угруповання в межах одного рівня (рівня слова) і не складають самостійного рівня (якщо не розуміти під ним будь-яке угруповання елементів за якоюсь ознакою). Те, що фразеологізми не утворюють окремого рівня, ще не говорить про те, що фразеологічний склад мови не має системного характеру, є простою сумою ізольованих один від одного фразеологізмів. Фразеологізмам як одиницям лексико-фразеологічного рівня властиві певні закономірності як у відношенні їх між собою, так і у відношенні із словами.

Безперечно, кількість мовних рівнів якоюсь мірою визначається одиницями мови. Однак це не означає, що для будь-якої одиниці мови має існувати окремий рівень і що він може характеризуватися лише однією мовною одиницею. На різних рівнях можна виділити функціональні еквіваленти основних лінгвістичних одиниць [див.: 5, с. 91]. За структурою еквіваленти основних одиниць відрізняються від основних одиниць відповідного рівня (так, фразеологізми є роздільнооформленими мовними одиницями), але функціонально з ними ототожнюються (уже вказувалося на те, що фразеологізми у реченні функціонують як слова).

На підставі вищевикладеного вважаємо, що у мові є лексико-фразеологічний рівень, і підтримуємо думку Ю. С. Степанова,

що з «відкриттям фразеологічних одиниць як об'єкта мовознавства було встановлено фундаментальне положення про те, що сукупність фразеологічних одиниць являє собою розширення лексичного складу мови» [9, с. 55].

На нашу думку, існуюче у мові явище лексико-фразеологічної синонімії є яскравим доказом того, що фразеологізм і слово є одиницями одного мовного рівня, оскільки у парадигматичні відношення (різновидом яких є синонімічні відношення) вступають одиниці одного рівня. І дійсно, у мові, як правило, не спостерігаємо, наприклад, синонімічних відношень між фонемами і морфемами, морфемами і словами, бо це одиниці різних рівнів.

Визначення фразеологізмів як одиниць лексико-фразеологічного рівня зумовлює у вивченні їх певний паралелізм з дослідженням властивостей слова, оскільки, як уже зазначалося, це однопорядкові одиниці. А однопорядковість слів і фразеологізмів зумовлює тісну взаємодію між ними. «Ця взаємодія має подвійний характер. З одного боку, у лексиці і фразеології спостерігаються аналогічні явища, процеси, зв'язки поряд з їх специфічними особливостями. З другого — лексика постачає фразеологію реальним матеріалом, фразеологія ж, у свою чергу, є одним із ресурсів словотвору (фразеологічного словотвору)» [1, с. 7].

Таким чином, встановлення місця фразеологічних одиниць у системі мови визначає, безперечно, і певний напрямок дослідження синонімічних відношень між ними. Вважаємо, що є достатні підстави говорити про необхідність взаємопов'язаного дослідження синонімії фразеологізмів і синонімії слів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Авалиани Ю. Ю. К взаимодействию лексики и фразеологии. — В кн.: Уровни языка и их взаимодействие. М., 1-й Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореца, 1967, с. 6—9.
2. Адмони В. Г. Проблема «уровней языка» и кризис сосюррианской лингвистики. — В кн.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., «Наука», 1969, с. 239—244.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., «Сов. энциклопедия», 1966. 607 с.
4. Кунин А. В. Фразеологический уровень языка. — В кн.: Уровни языка и их взаимодействие. М., 1-й Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореца, 1967, с. 90.
5. Левит З. Н. К проблеме выделения функциональных эквивалентов единиц различных уровней языковой структуры. — В кн.: Уровни языка и их взаимодействие. М., 1-й Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореца, 1967, с. 91—93.
6. Лопатин В. В., Улуханов И. С. К соотношению единиц словообразования и морфологии. — В кн.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., «Наука», 1969, с. 119—132.
7. Слюсарева Н. А. О некоторых проблемах иерархической организации языка. — В кн.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., «Наука», 1969, с. 269—273.

8. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. М., «Наука», 1971. 292 с.
9. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. М., «Просвещение». 1975. 271 с.
10. Степанова М. Д. О месте словообразования в системе языка. — В кн.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействия. М., «Наука», 1969, с. 278—279.
11. Телия В. Н. Фразеология. — В кн.: Теоретические проблемы советского языкознания. М., «Наука», 1968, с. 257—276.
12. «Філософський словник». Київ, 1973. 600 с.

Т. И. СОКОЛОВА

О ТИПАХ СИСТЕМНЫХ СВЯЗЕЙ КОНКРЕТНОЙ ЛЕКСИКИ

Системность лексики определяется в современной лингвистике как совокупность нескольких видов отношений между ее единицами. Так, А. А. Уфимцева выделяет три типа отношений, свойственных характеризующим [см.: 8, с. 203] знакам: парадигматические, выделяющие системную значимость противопоставленных единиц, синтагматические, воспроизводящие системные значения или ведущие к возникновению новых значимостей на уровне сочетаний слов, и эпидигматические, обеспечивающие семантическую деривацию многозначных слов [см.: 7, 8, с. 155]. Д. Н. Шмелев, выделяя эти же типы отношений, понимает эпидигматику более широко, включая в нее как семантическую, так и словообразовательную деривацию [см.: 9, с. 194].

Представляется целесообразным расчленить деривационные отношения на два вида. К эпидигматике мы относим семантическую деривацию — взаимосвязь отдельных лексико-семантических вариантов (ЛСВ) в структуре многозначного слова и невысокие степени его омонимичных отношений слова с другими словами. Это тип двусторонних отношений, учитывающий как форму, так и содержание словесного знака, причем за одной формой закреплено несколько разных, но в какой-то мере взаимосвязанных значений. Словообразовательные деривационные отношения также двусторонни, но характер связи в них несколько иной: близкие, но не одинаковые значения реализуются в сходных, но различных формах. Парадигматические же и синтагматические отношения являются односторонними типами связи: первые классифицируют единицы лексики по линии их системной семантической близости, вторые — по валентности в ряду словесных знаков.

Лексико-семантическая группа русских наименований руководящих должностей изучена нами в четырех аспектах; парадигматика и синтагматика группы описаны в предшествующих статьях [см.: 5, 6]. Здесь мы анализируем деривационный фон микросистемы и проследим специфику проявления всех типов связи в конкретной лексике.

Парадигматический план лексико-семантической группы (ЛСГ) исследован с помощью таксономического и компонентного анализа, что позволило вскрыть устройство микросистемы и семантическую структуру ее единиц. Семантическая структура ЛСВ, составляющих ядро группы (*руководитель, глава, директор, управляющий, заведующий, начальник, командир*) следует регулярной формуле *nomina agentis*. Дифференциальные признаки в них почти полностью отсутствуют; различия в семантике проявляются лишь на синтагматическом уровне и обусловлены в значительной степени номенклатурным характером этих единиц. Семантическая структура других единиц ЛСГ осложнена различным количеством (от 1 до 4—5) дифференциальных признаков (объектных, локальных, темпоральных и других), что делает их «отмеченными» в культурно-историческом плане и свидетельствует о высокой информативности группы.

Сложность компонентного анализа, трудность следования принципу экономии в описании данной ЛСГ свидетельствуют о том, что значения слов конкретной лексики тяготеют к «дальнейшим» (по А. А. Потебне). Конкретной лексике общества особенно свойственны «дальнейшие» значения, поэтому даже в толковых словарях здесь сильны элементы энциклопедизма (например, описание в БАС¹ слов *халиф, архонт, воевода, канцлер* и многих других).

Сопоставление словарных дефиниций, подкрепленное данными валентностного, контекстуального и культурно-исторического анализов, показывают, что единицы группы находятся между собой в различного рода связях и отношениях. Они могут вступить в синонимические отношения, образуя синонимические ряды (*руководитель-глава-лидер-вождь*). Существенное место в ЛСГ (34%) занимают терминоиды, называющие реалии минувших исторических эпох. Традиционно они объединяются на основе общего родового признака (суперлексема *руководитель*), но не представляют собой синонимов в строгом понимании и трактуются как квазисинонимы [ср.: 2, с. 64]. Это ряды типа *патриарх* 'глава первобытной общины' — *князь* 'глава феодального государства'. Типична для группы «таксономическая синонимия», строящаяся на логических отношениях пересечения и включения. В основном это единицы номенклатурного характера, образующие ряды с родовым тематическим словом типа *монарх-император-король-кайзер-царь* или без него: *аббат-настоятель-игумен, папа-муфтий*.

Свои синтагматические связи единицы ЛСГ реализуют в большом количестве моделей синтаксической сочетаемости и в индивидуальных полях лексической сочетаемости. Репрезентативной для существительных является именная модель

¹ В работе приняты сокращения: БАС — Словарь современного русского литературного языка в 17 т. Изд-во АН СССР; МАС — Словарь русского языка. Изд-во АН СССР в 4-х т.

N им. N род./твор. и адъективная AN. Реализация словом или ЛСВ своих валентностных возможностей зависит от наличия-отсутствия, а также от характера его мотивированности. Так, для морфологически мотивированных слов типа *хормейстер, балетмейстер, егермейстер* сочетаемость является избыточной, поскольку объектная сема реализуется мотивирующим словом (*хор, балет, егерь*). Для однозначных единиц типа *аббат, городничий*, адъюнкт, объект, выраженный существительным, также будет избыточным: объектная сема имплицитно содержится в семантике слов (*аббат* — глава только аббатства, *городничий* возглавлял уездный город в дореволюционной России). Для многозначных же слов диагностирующей силой обладает либо минимальный синтагматический уровень, либо более широкий контекст.

Хотя норма языка позволяет сочетать любые *nomina agentis* с любыми семантическими классами прилагательных, означающих свойства человека, в различных функционально-стилистических условиях на эти возможности накладываются ограничения, диктуемые нормами речи. Так, члены синонимического ряда *руководитель-глава-вождь-лидер* по-разному реализуют валентность в модели AN. Лексема *руководитель* широко сочетается с оценочными прилагательными, *глава* сочетается с ними преимущественно в разговорно-бытовой речи; для лексем *вождь* и *лидер* синтагматический план нередко является избыточным в официально-документальном и газетно-публицистическом стилях. Несмотря на некоторые различия в индивидуальных полях лексической сочетаемости, следует отметить сходство синтагматических связей, что свидетельствует о семантической близости единиц ЛСГ.

В описываемой ЛГС треть слов (из 250) является многозначными и подлежит эпидигматическому анализу. 63 слова реализуют свои ЛСВ, количество которых колеблется от 2 до 4, внутри ЛСГ, как правило, в различных ее тематических подгруппах. 16 единиц реализуют по 1 ЛСВ внутри группы, остальные ЛСВ — за ее пределами.

При наличии семантической мотивированности — ощутимой в синхронии переносности значений — слово может стать основой для образования метафоры. Так, в газетно-публицистическом стиле получили распространение экспрессивные метафорические выражения типа *командиры, капитаны/производства, король нефти/газа/футбола/танго* (о монополисте в какой-либо отрасли). Метафоризация подобных сочетаний не привела к возникновению отдельного значения: словари фиксируют их как переносное употребление, но можно, по-видимому, говорить о возникновении определенного устойчивого ассоциативного поля (ср.: разговорно-художественный фразеологизм *царь зверей*). Очень ограниченное количество слов нашей ЛСГ допускает метафоризацию,

причем в определенных стилистических условиях (главным образом в языке публицистики и журналистики).

Следует отличать синхронную связь значений от «этимологической деривации» [4, с. 59], являющейся объектом исторической лексикологии. Связь между исходным и производным значением может ослабевать или совсем исчезать в синхронии. Например, исторически производные значения становятся первичными в единицах *диктатор*, *тиран*, *сатрап*, *деспот*, обозначая 'жесткий правитель вообще', а не только в древней Персии и других восточных государствах. Эти единицы скорее следует рассматривать как омонимы, а не многозначные слова (ср.: БАС, МАС). Показательно, что и в этимологическом плане здесь возможна не семантическая деривация, а повторное заимствование: так, *деспот* в современном значении 'жесткий повелитель' пришло в русский язык из нем. *Despot*, фр. *despote* [см.: 1, с. 163]. Эпидигматические связи ощущаются здесь лишь историками-специалистами.

Отягощенность единиц группы различными дифференциальными признаками подчеркивает их специализацию. Вследствие этого семантические связи внутри конкретной лексики номенклатурного характера более ослаблены, чем в многозначных словах (ср.: *воевода*, *губернатор*).

Собственно деривационные, или словообразовательные, отношения слов составляют фон, который обуславливает и поддерживает их статус в словаре. Около 50% единиц в нашей ЛСГ — это слова-одиночки либо слова с минимумом деривационных связей. Это единицы с прозрачной внутренней формой или немотивированные, но все они, как правило, ограничены в своем употреблении: историзмы *самодержец*, *державец*, *городничий*, экзотизмы *дуче*, *каудильо*, *фюрер*, *босс*, *кормчий*, стилистически маркированные слова типа *главарь*, *вожак*. Другие единицы ЛСГ имеют различное количество словообразовательных связей (впрочем, довольно однотипных), образуя гнезда родственных слов. Подвляющее большинство существительных (за исключением субстантивированных прилагательных и причастий, а также слов с модификационным значением лица женского пола) образуют относительные и относительно-притяжательные прилагательные: *директорский*, *императорский*, *императоров*. Многие терминоиды образуют существительные нескольких семантических классов, обозначающие [ср. 3, с. 46—120]: общественную или политическую систему, определяемую властью данного лица (*монархия*, *деспотия*, *протекторат*, *эмират*); учреждение, возглавляемое данным лицом (*дирекция*, *мэрия*, *ректорат*, *деканат*, *префектура*); область, территорию, находящуюся под властью данного лица (*аббатство*, *царство*, *епископия*); занятие лица, пребывание в должности (*директорство*, *регентство*). Небольшое число существительных являются мотивирующими для глаголов со значением быть тем, что названо мотивиру-

ющей основой' (*директорствовать, попечительствовать*). Единичные ЛСВ образуют наречия на *-ски*. Не зафиксирована сочетаемость с суффиксами субъективной оценки и стилистической модификации.

Указанные четыре типа системных связей слова определяют его статус и создают предпосылки для диахронических изменений. Каждое новообразование включается в эти отношения. Так, заимствованный из западных языков англицизм *лидер* в значении 'член коллектива, пользующийся особым авторитетом, ведущий за собой других' вступает в сложные парадигматические отношения со словами *вожак* и *руководитель*. Закрепляется новообразование и в синтагматике, образуя сочетания *лидер группы, кружка, семьи, отряда*. Усложняется эпидигматика слова. В деривационном плане оно в настоящее время опирается на развитое гнездо (*лидерский, лидерство, лидерствовать, лидировать*), что изменило и его морфемную членимость.

Даже межязыковые тенденции ареального характера реализуются через подобные внутрисистемные связи. Примером может служить описанная Ю. С. Степановым [см.: 7, с. 208] общеевропейская тенденция к семантической девальвации, ведущая к замене одних наименований другими. В рассматриваемой русской ЛСГ она проявилась в таких заменах, как *ректор* (вместо *директор*) *института*, *директор* (вместо *заведующий*) *лаборатории*, если последняя имеет статус сравнительно самостоятельного учреждения, *управляющий* (вместо *заведующий*) *аптекой*, обычно более крупной, и т. п. Здесь экстралингвистический стимул — стремление подчеркнуть престижный характер должности — сказывается на изменении квазисинонимичных отношений, т. е. как парадигматических, так и синтагматических связей слов. Номенклатурный характер подобных наименований способствует этим процессам.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та. 1972. 214 с.
2. Брагина Л. А. Синонимы или *guas* синонимы? — «Вопр. языкознания», 1976, № 1, с. 62—72.
3. Грамматика современного русского литературного языка. М., «Наука». 1970. 767 с.
4. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., «Наука», 1965. 109 с.
5. Соколова Т. І. Парадигматичні та синтагматичні зв'язки іменників з конкретною семантикою. — «Вісн. Харк. ун-ту», 1976, № 140. Деякі проблеми драматургії і поезії, с. 53—57.
6. Соколова Т. І. Аналіз мікросистеми суспільно-політичної лексики. — «Вісн. Харк. ун-ту», 1977, № 154. Питання жанрів, поетики, стилю, с. 61—65.
7. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. М., «Просвещение», 1975. 271 с.
8. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. М., «Наука», 1974. 205 с.
9. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., «Наука», 1973. 279 с.

АНГЛИЙСКАЯ И РУССКАЯ МИКРОСИСТЕМЫ НЕОПРЕДЕЛЕННО БОЛЬШОГО КОЛИЧЕСТВА В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ И ПЕРЕВОДЧЕСКОМ АСПЕКТАХ

При сопоставлении микросистем неопределенно большого количества (НБК) в современных русском и английском языках своеобразии этих неблизкородственных, хотя и принадлежащих к общему европейскому союзу, языков все ярче проявляется по мере перехода исследования с высшего на более низкие уровни абстракции. Так, на типолого-таксономическом уровне в обоих языках обнаруживается по преимуществу сходство выделяющихся внутри этих систем семантических рядов, т. е. групп лексических знаков с общим ЛСВ примарным или образным (с одинаковым направлением семантического переноса), хотя сами ряды далеко не тождественны по своему составу.

По сути, семантические ряды, выделяемые в русской и английской микросистемах НБК, относясь к уровню системы языка, представляют собой «открытые возможности образования понятных языковых знаков» [1, с. 3], тогда как их реализация является уже вопросом нормы языка. Например, способность существительных, являющихся наименованиями особенно крупных животных, обозначать НБК реализуется только в английском языке, к тому же у единственного представителя этого ряда — whale, имеющего ограниченную сочетаемость. Но уже elephant, отличающееся от whale только тем, что оно обозначает самое крупное из наземных млекопитающих, в обозначении НБК не участвует, хотя, вероятно, носитель английского языка понял бы пусть непривычные и режущие слух сочетания типа an elephant of mistake/of crime и т. п. В русском языке такая возможность вовсе не представлена: *кит* в переносном значении означает человека, сведущего в каком-либо деле, а *слон* ассоциируется с толстым, высоким, неуклюжим человеком.

Английский семантический ряд, состоящий из слов, которые являются наименованиями геометрических фигур, содержит глагол to pyramid (амер). Параллельный русский семантический ряд состоит только из существительных. Норма русского языка не допускает создания глагола *пирамидить(ся)*, хотя его значение понятно, и потенциально не исключена возможность появления этого глагола в тексте художественного произведения со стилистическими функциями. Норма языка накладывает ограничения и на семантическую сочетаемость элементов микросистемы НБК, делая невозможными такие понятные, а значит, приемлемые на системном уровне сочетания, как, например, рус. *груда домов, океан денег, тонна людей* и т. п.; англ. avalanche of cities, waterfall of people, arsenal of buildings, crowd of flowers, etc. Как видно из этих примеров, именно сопоставитель-

ный анализ позволяет более выпукло показать своеобразие русской и английской сочетаемости [ср.: 4, с. 15]. Самыми широкими сочетаемостными возможностями обладают центральные семантические ряды русской и английской микросистем НБК [см.: 3, с. 48]. Однако и здесь налицо нормативные запреты: сочетаемость отдельных конституентов ограничена: ср.: русск. *много солнца/друзей/гулять, столько энергии/вещей/ пережить* и только *незаворот работы/дел, но не радости, всласть спать/гулять, но не покупать, мириады звезд/комаров, но не кирпича, изобиловать чем-то, кем-то, кишеть чем-то, кем-то* и т. п.; англ. *many flowers/people, much trouble/danger, multiplicity of business/words, myriads of lights/passions, to abound in smth, to teem with smth* etc.

Гораздо большую избирательность в сочетаемости проявляют конституенты периферийных семантических рядов, выражающие идею НБК в переносных значениях (ЛСВ перен.), при этом их сочетаемостные возможности оказываются обусловленными спецификой изначальной семантики. Слова, в прямом значении (ЛСВ₁) означающие явления природы, с семой «движение» в составе означаемого употребляются переносно (ЛСВ₂ перен.) для выражения НБК чего-то движущегося: рус. *поток машин (людей)*, англ. *stream of images/people*; бурного, беспокойного: рус. *водоворот мучительных мыслей/приятных хлопот*; англ. *swirl of panic/caught spray*; рус. *водопад брызг/красок*; англ. *waterfall of colour* etc. Сочетания типа рус. *поток стульев, водоворот домов, водопад окон*; англ. *stream of chairs, swirl of buildings, waterfall of windows* ощущаются как нормативно неправильные, хотя и не являются непонятными и могут встретиться в тексте как стилистическое средство. Слова, в ЛСВ₁ которых входят семы «движение» над земной поверхностью», как рус. *облако, туча*; англ. *cloud*, означает чаще НБК летающих или поднимающихся в воздух денотатов: рус. *облако комаров/пыли/нейтронов, туча пыли/мошек*; англ. *cloud of gnats/smoke*. Однако разница семантического состава означаемых русск. *туча* и *облако*/ср.: их дефиниции: *туча* — «густое, обычно темное облако, приносящее дождь, град, снег», *облако* — «сгустившиеся водяные пары в виде массы плотного тумана, скопившиеся высоко в воздухе» [8, с. 1171; 7, с. 178] делает возможным сочетания типа рус. *туча возможностей/проблем/ребятишек/свидетелей* и т. п. при недопустимых *облако детей/страхов* и т. п. Соответственно, англ. *cloud*, переводной эквивалент русских *облако, туча*, участвует в сочетаниях: *cloud of possibilities/witnesses/horsemen* etc.

Русские существительные *море, озеро, океан* и английские *gulf, lake, pool* (редко), *sea*, обозначающие в примарном ЛСВ обширные водные пространства, в разной степени используются для обозначения НБК при метафоризации. Русск. *озеро*; англ. *lake, pool* в ЛСВ₂ сочетаются в значении НБК главным образом

с существительными, обозначающими жидкости.¹ Например, рус. *озеро слез/крови*; англ. lake of blood/tears. Гораздо шире сочетаемость остальных элементов этой подгруппы. Рус. *море, океан*; англ. ocean, sea имеют сходную сочетаемость. Исключение составляет возможность сочетания англ. ocean с существительным money «деньги» *Океан(ы) денег* не санкционировано нормой русского языка, норма же английского языка реализует такую возможность: ocean(s) of money повсеместно употребляется в разговорной речи. Слова меры и веса в русском языке для обозначения НБК употребляются зачастую только окказионально. Норма ограничивает сочетаемость их в этом значении кругом существительных, обозначающих субстанцию, которая измеряется по вполне определенному параметру: ср.: рус. *километры страниц*, но не *километры людей*; *тонны переписки*, но не *тонны пчел* и т. п. Узуально употребляемые английские аналоги имеют более широкую сочетаемость: miles of people, bushels of girls, etc.

Слова со значением вместилища при метафоризации расширяют ассоциативные связи, результатом чего является увеличение круга определяемых ими существительных. Норма накладывает на сочетаемость элементов этого ряда неодинаковые ограничения с учетом их исходной семантики, например, рус. *арсенал женских уловок*, но не *забот, ушат воды/грязи* и других жидкостей, *воз гостей/раков/неприятностей*, но не жидкостей, *короб только новостей (реже сведений)* и т. п.; англ. bag of tricks, budget of news, pot of money, etc.

Круг существительных, сочетающихся со словами, обозначающими в примарных ЛСВ совокупность лиц и содержащих идею НБК уже в своих прямых значениях, довольно широк, хотя ограничивается в основном одушевленными предметами: рус. *армия психологов, ватага детей, взвод лягушек, полчище убийц, толпа безработных*; англ. battalion of inventors, crowd of guests, horde of insects, legion of rats, mob of servants, etc.

Однако не запрещаются и такие сочетания, как рус. *армия доводов/фактов, толпа представлений/сомнительных интрижек*; англ. horde of eyes, battalion of trees, legion of gas shells. Глаголы типа рус. *толпиться*; англ. to crowd также могут связываться не только с существительными, обозначающими одушевленные предметы, хотя последнее, безусловно, намного более распространено. Например, *толпиться* могут не только люди, но и мысли, чувства, ср.: англ. Memories crowded in upon me и т. п. В семантическом ряду, представленном словами с примарным значением совокупности животных наиболее широкой сочетаемостью отличаются рус. *рой*, англ. swarm. Не допускается сочетаемость представителей этого ряда, как и предыдущего, с так называемыми неисчисляемыми существительными. Рус-

¹ Такое же явление наблюдается и у швед. sjo «озеро» [см.: 5, с. 18].

ский глагол *роиться*, входящий в данный семантический ряд, означает НБК субъекта и имеет весьма широкую сочетаемость; сочетаемость ряда английских глаголов *flock, herd, hive, school, shoal, swarm* обусловлена их семантикой. Сочетаемость рядов слов, выражающих в ЛСВ₁ совокупность чего-то накопленного или собранного [рус. *багаж, запас, заряд, урожай* (на-) (с-) *копить*, англ. *fund, hoard, reserve, stock, store, supply, crop, to hoard(up), to store(up)*] и обладающих способностью при метафоризации обозначать НБК определенной субстанции (чаще с интенсификатором) заметно ограничена нормой обоих языков. Так рус. *багаж* переносно употребляется для определения количества знаний, эрудиции, хотя встречаются сочетания *изрядный багаж двоек, багаж умений* и т. п.

Это еще раз свидетельствует о том, что многие факты уровня языковой нормы не отражаются в нормативных грамматиках и словарях, а известны носителю языка лишь в неявной форме.

При переводе членов лексико-фразеологической микросистемы НБК с английского языка на русский и наоборот далеко не всегда используются их эквиваленты из параллельного семантического ряда. Более того, переводные эквиваленты могут относиться к любому уровню системы (например, фонетическому, словообразовательному или грамматическому) [ср.: 2, с. 9], обязательным для них является лишь принадлежность к семантическому полю количества, объединяющему не только лексические и фразеологические, но и другие явления. Ведь «наличие закономерностей в соотношении двух языков, тех или иных близких соответствий еще отнюдь не означает возможность или необходимость применять всегда одинаковые способы перевода. Решающую роль всегда играет контекст, конкретный случай...» [6, с. 19]. Понятно, что переводчик не переведет буквально слов, представляющих уникальные русские и английские семантические ряды: ограничивающим фактором является система языка перевода. Допустимые же способы перевода могут быть весьма различными. Так, рус. *гибель*, в значении НБК не имеющее точного английского эквивалента, переводится с помощью средств лексико-фразеологической микросистемы НБК: *Немаканы говорили: тут островов гибель* (В. Лавренев, Сорок первый). *There's millions of them* (пер. М. Wettlin); *Там их [яхт] гибель была* (там же) *The boorjuies had as many as you like*, хотя, безусловно, возможны и другие варианты. Перевод англ. *a world of smth* в большой степени зависит от правого компонента: *There is wonder finality about a meal; it removes a world of doubts* (J. Galsworthy. *The Man of Property*) *Сговоришься позавтракать вместе — и уляжется целый ворох сомнений* (пер. Н. Волжиной); ...«Da» sometimes said that other children would do him a «world of good» (J. Galsworthy. *Interlude. Awakening*.) ...«Да» иногда говорила, что общество других детей пошло бы

ему очень даже на пользу» (пер. М. Лорие). Здесь фразеологизм *to do good*, в состав которого могут входить и квантитативные определители (типа *a lot of, a world of*), переводится фразеологизмом же *пойти на пользу*, значение же квантитатива *a world of* передано с помощью интенсификатора *очень*. Иногда квантитатив оригинала, выраженный лексемой или фраземой, передается лишь морфологическими и/или синтаксическими средствами и наоборот, что может быть обусловлено причинами интралингвистического характера или слогом переводчика: *Just think of the bunch of us there!* (D. Cusack, *Say No to Death*) переводится: *А народищу-то нас здесь!* (пер. Б. Носика) и др.

Однако основным фактором при выборе переводного эквивалента оказывается норма языка перевода, в частности, законы сочетаемости, грамматические запреты и т. п. Так, сочетание *the crowds of little shops, of middlemen, casual workers, tramps* (J. Galsworthy. *The White Monkey*) переводится *маленькие лавчонки, мелкая буржуазия, поденные рабочие, бродяги* (пер. Р. Райт), а не *долны маленьких лавчонок, мелкой буржуазии...*, ибо норма русского языка отдаст предпочтение сочетанию квантитативов типа *толпа* с существительными, обозначающими одушевленные и исчисляемые предметы. Различиями в грамматическом строе языков объясняется отсутствие полного параллелизма при переводе *While the father kept giving him a lot of advice* (J. D. Salinger. *The Catcher in the Rye*). *Пока отец ему дает эти советы* (пер. Р. Райт-Ковалевой). Англ. *advice* — неисчисляемое, не имеет формы множественного числа; рус. *совет* — исчисляемое, употребляется во множественном числе.

Наконец, определенную роль в процессе перевода играет и норма речи, которая, будучи более относительной по сравнению с нормой языка, тем не менее учитывается при построении высказывания и заключается в выборе языковых средств, более употребительных в данной ситуации. Этим объясняется, скажем, перевод *The Italians were using up an awful amount of men* (E. Hemingway. *Farewell To Arms*) *Итальянские войска несли огромные потери* (пер. Е. Калашниковой), хотя не исключен и перевод *теряли огромное количество людей*.

При всем многообразии языковых средств, участвующих в передаче элементов микросистем НБК в английском и русском современных языках, их объединяет общность выражаемого ими содержания, что и обуславливает их соотносительность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акуленко В. В., Сукаленко Н. И. Понятие нормы в языке и речи. — В кн.: Тезисы докладов науч. сессии по проблеме «Язык и речь» 22—26 ноября 1971, Тбилиси, изд-во АНГруз ССР, с. 3—5.
2. Бархударов Л. С. Общелингвистическое значение теории перевода. — В кн.: Теория и критика перевода. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, с. 8—15.

3. Клименко Н. Л. Деякі способи вираження значення невизначено-великої кількості в сучасній російській мові. — «Вісник Харк. ун-ту», 1976, № 140. Деякі проблеми драматургії і поезії, с. 48—53.
4. Копыленко М. М. Сочетаемость лексем в современном русском языке. М., «Просвещение», 1973. 119 с.
5. Лашанская С. С. Номинация и полисемия в шведском языке. Автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра филол. наук. Л., 1974. 36 с.
6. Федоров А. В. Введение в теорию перевода. Изд. 2-е М., 1958. 374 с.
7. Словарь современного русского литературного языка. В 17 т. Т. 8. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1950—1965. 1959. 1840 с.
8. Словарь современного русского литературного языка. В 17 т. Т. 15, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1950—1965. 1963. 1286 с.

Н. С. ДОРОШЕНКО

СИНХРОННО-СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СУФФИКСОВ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Полисуффиксы существительных в русском языке привлекают внимание ряда исследователей (вслед за В. В. Акуленко [см.: 1, с. 30] мы употребляем термин «полиэлемент» как синоним словосочетания «интернациональный элемент»). Однако в известных нам работах изучаются либо отдельные полисуффиксы [см.: 4; 5], либо группы полисуффиксов, выделяемые на основании общности их семантики [см.: 2], функционально-структурных характеристик [см.: 6] и т. п.

В настоящей статье делается попытка определить инвентарь интернациональных суффиксальных морфем имен существительных современного русского языка, исходя из перечисленных ниже принципов.

1. Принимая во внимание относительность понятия интернационального в языке, мы ограничиваемся рассмотрением четырех европейских языков: русского, английского, немецкого и французского.

2. Продуктивность и активность суффикса не является обязательным условием его включения в инвентарный список. Следуя шкале членности, предложенной в книге «Словообразование русского языка», можно сказать, что необходимой считается вычленимость предполагаемого полисуффикса в каждом из рассматриваемых языков по первому, второму, третьему или четвертому уровню [см.: 7, с. 214—216].

3. В список включаются только суффиксы, вычленяемые в словах общелитературного языка. Деривационные элементы, свойственные замкнутым терминологическим словообразовательным подсистемам, не рассматриваются.

4. Обязательным условием интернациональности суффиксальных морфем считается их вычленимость хотя бы в одном ряду полилексем четырех языков.

5. Интернациональный характер суффиксальных морфов четырех языков устанавливается на основании их формального сходства и семантической близости в данных языках. При этом особый упор делается на сходстве (а при общем латинском алфавите — иногда и идентичности) графической формы рассматриваемых суффиксов. При сопоставлении звуковой оболочки учитываются особенности фонетических систем языков. Считается, что смысловая близость полисемичных суффиксов не отрицает возможности одного или нескольких национально-специфических значений.

6. Выделенные полиморфы объединяются в полиморфемы в соответствии с правилами идентификации морфем (общность значения, формальная близость морфов, дополнительная дистрибуция).

7. Рассматриваются только морфемы со статусом суффикса в каждом из сопоставляемых языков. В список не включаются так называемые интернациональные суффиксоиды или полусуффиксы (типа *-лог*, *-грамм(а)*, *-скоп* и т. п.), поскольку их отнесение к суффиксальному инвентарю представляется спорным.

В ходе сопоставительного анализа русского, английского, немецкого и французского материала было выявлено 47 суффиксальных полиморфов. В список включены некоторые редкие морфы, не выделенные в «Грамматике современного русского литературного языка», но отвечающие изложенным требованиям [3]. Интернациональность морфов подтверждается данными межъязыковых таблиц графических, фонетических и семантических соответствий. Из-за недостатка места здесь приводятся фрагменты таблиц, показывающие разные морфы. Свободные варианты произношения или написания указываются в квадратных скобках.

Таблица 1

Графическое выражение интернациональных суффиксальных морфов (ИСМ) в сопоставляемых языках

Русский язык		Английский язык		Немецкий язык		Французский язык	
ИСМ	Примеры	ИСМ	Примеры	ИСМ	Примеры	ИСМ	Примеры
-ор	сенатор	-or	senator	-or	Senator	-eur	sénateur
	диффузор	-er	diffuser	eur	Diffuseur		diffuseur
-ёр	контролёр		controller		Kontrollleur	-er	coutrôler
	боксёр		boxer	-er	Boxer	-eur	boxeur
	мушкетёр	-eer	musketeer	-ier	Musketier	-aire	mousquetaire
	позёр	-eur	poseur	-eur	Poseur	-eur	poseur

Таблица 2

Фонетическое выражение ИСМ в сопоставляемых языках

Русский язык		Английский язык		Немецкий язык		Французский язык	
ИСМ	Примеры	ИСМ	Примеры	ИСМ	Примеры	ИСМ	Примеры
ад(ъ)	фанфаронада	à : d	fanfaronade	à : də	Fanfaronade	àd	fanfaronade
	колоннада	éid	colonnade		Kolonnade		colonnade
аш	пилотаж	idʒ	pilotage	à : ʒə	Pilotage	àʒ	pilotage
	шпионаж	à : ʒ [idʒ]	espionage		Spionage		espionnage

Таблица 3

Семантическое сходство ИСМ в сопоставляемых языках

Русский язык	Общие значения	Английский язык	Немецкий язык	Французский язык
-ер, -jer	„лицо по отношению к действию, предмету или явлению, названному мотивирующим словом“	-er, -eer	-er, -ier	-er, -ier, -eur
фермер		farmer	Farmer	fermier
модельер		modeller	Modellierer	modeleur
карабинер		carabineer	Karabinier	carabinier
интервьюер		interviewer	Interviewer	interviewer

Выделенные 47 полиморфов русского языка были идентифицированы в 26 суффиксальных морфем, составляющих интернациональную подсистему словообразовательных суффиксов имен существительных современного русского литературного языка.

В соответствии с принципом 4 в списке приведены только морфы, встретившиеся в составе интернациональных лексем. Интересно, однако, отметить существование суффиксов, которые обладают формальным сходством и идентичной семантикой, но не входят в состав зафиксированных словарями полилексем. Например, суффикс-ин(а) (англ.-*ina*, нем.-*in*, фр.-*ine*), имеющий общее для четырех языков модификационное значение лица женского пола (рус. *гофмейстерина*, *курфюрстина*, англ. *czarina*,

Таблица 4

Алфавитный список полисуффиксов существительных русского языка

№№ п.п.	Суффиксы	Алломорфы	№№ п.п.	Суффиксы	Алломорфы
1	-ад	-ад	15	-иј(а)	-иј(а), -ациј(а)
2	-ад(а)	-ад(а)			-ациј(а), -циј(а)
3	-аж	-аж/яж			-ициј(а), -енциј(а)
4	-ал	-ал, -уал	16	-ик	-ик, -ник
5	-ан-ин	-ан-ин	17	-ик(а)	-ик(а)
6	-ант	-ант/янт,-ент	18	-ин	-ин
7	-арий ₁	-арий, [-ариум], -орий, [-ориум]	19	-ин(я)	-ин(я)
8	-арий ₂	-арий	20	-ист	-ист, -аст
9	-ат	-ат	21	-ит	-ит
10	-емент	-емент	22	-итет	-итет
11	-есс(а)	-есс(а), -ис(а)	23	-оид	-оид
12	-етт(а)	-етт(а), -ет(а)	24	-ор	-ор/ёр, -ер,-јер,-ир
13	-иан(а)	-иан(а)			-атор/-ятор, -итор
14	-изм	-изм,-азм	25	-ум	-тор
			26	-ур(а)	-ум
					-ур(а)-юр(а), -атур(а)

нем. *Zarin*, франц. *tsarine*, но рус. *царица*). В данном случае нам представляется возможным говорить о «потенциальной полиморфеме»-*ин(а)*, которая не реализуется в полилексемах в силу специфики морфологической системы языка (существование продуктивного суффикса-синонима-*иц(а)*). Однозначный параллелизм отсутствует и между полиморфемами сопоставляемых языков. Интернациональные суффиксальные морфемы обладают, наряду с общими, национально-специфическими чертами, которые проявляются как в плане содержания, так и в плане выражения этих единиц. Выделенные полисуффиксы русского языка можно расположить в порядке убывания свойственной им степени интернациональности. При этом в начале шкалы окажутся, например, элементы-*изм*, -*ист*, которые обнаруживают большую формальную близость и общность всех вариантов значения. Высокую степень интернациональности этих суффиксов подтверждает и преобладание полилексем среди образований с морфемами-*изм*, -*ист*. Гораздо более низкая степень интернациональности у суффикса -*ан-ин* (соотносимого с англ. *an* нем.-*aner*, франц.-*an*), интернационального лишь в одном значении и представленного в малом числе полилексем.

Собранный материал позволяет сделать выводы и о степени интернационализации суффиксального инвентаря сопоставляемых языков. По нашим подсчетам, около 15% суффиксальных морфов существительных общелитературного русского языка, выделяемых в [см.: 3], можно считать полиморфами. Сравнение с данными английского языка указывает на большую степень интернационализации суффиксальной системы английских существительных (около 27% полиморфов, более 50% полиморфем).

Тенденция к интернационализации словообразовательных средств языка проявляется как в возникновении новых полисуффиксов (англ., нем., франц. *-nik* из рус. *-ник*), так и в постепенной активизации и переходе в общелитературную лексику ранее непродуктивных терминологических элементов типа *-навт* (ср. окказиональные образования *океанавт*, *литмонавт*¹).

Таким образом, инвентарь интернациональных словообразовательных элементов языка является относительным и зависит от круга сопоставляемых языков, степени подобия, признаваемой достаточной для того, чтобы считать рассматриваемые единицы интернациональными, и синхронического среза, на котором проводится исследование.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, 1972. 216 с.
2. Гимпелевич В. С. Личные имена существительные с иноязычными интернациональными суффиксами в современном русском литературном языке. Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. Баку. 1966. 22 с.
3. Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970. 768 с.
4. Дунайвицер Е. И. Словообразовательные связи суффикса *-изм* в современном русском языке. — В кн.: Филологический сборник (Статьи аспирантов и соискателей). Алма-Ата, 1963, с. 51—56.
5. Зелинская Н. И. Структурно-семантические типы существительных с суффиксом *-ист-* и словообразовательные связи суффикса *-ист-* в современном русском языке. — «Учен. зап. Кйшиневск. ун-та», с. 84 (филологический), 1967, с. 54—60.
6. Пиращек И. Интернациональные суффиксы существительных в современном русском языке. Брно, 1971. 282 с.
7. Словообразование современного русского литературного языка. Русский язык и советское общество. Социолого-лингвистическое исследование. Под ред. М. В. Панова. М., 1968. 300 с.

В. А. МАРИНЧАК

ХАРАКТЕРИСТИКИ И ФАКТОРЫ ИНФОРМАТИВНОСТИ ТЕКСТА

Проблема информативности текста, ее характеристик и факторов возникает при рассмотрении различных коммуникационных эффектов в массовой коммуникации, агитации, пропаганде, обучении и т. п.

¹ От ЛИТМО — Ленинградский институт точной механики и оптики.

В литературе выделяются следующие информативные характеристики текста: смысл [см.: 7], информативность [см.: 1; 7], эффект [см.: 3; 9; 10], эффективность [см.: 2]. Факторами информативности текста признают характеристики структуры текста, тезауруса потребителя информации и контекста [см.: 1; 7]. Представляется необходимым более четко разграничить и систематизировать различные информативные характеристики текста. Что же касается факторов информативности текста, то они до сих пор еще не были охарактеризованы. Этот вопрос требует глубокого анализа и разработки.

Возможность систематизации характеристик и факторов информативности текста вытекает из тех определений, которые могут быть им даны. Потенциальная информативность текста (PI) или смысл текста — это характеристика ожидаемого коммуникатором накопления в тексте информации, это, другими словами, та информация, которая закладывается в текст его отправителем. Очевидно, потенциальная информативность текста PI зависит: а) от информативных характеристик единиц словаря текста (*L*) и б) от характеристик структуры текста (*Str*). Последние, с одной стороны, преобразуют потенциальную информативность элемента в актуальную его информативность в данном тексте, с другой же стороны, обеспечивают накопление в тексте информации, обобщение информации, которую несут элементы текста (в результате этого обобщения актуальная информация каждого элемента, вступая во взаимодействие с информацией, передаваемой другими элементами, преобразуется, и формируется специфическая текстовая информация). Таким образом, потенциальная информативность текста есть функция его словаря *L* и структуры *Str*, т. е. словарь *L* и структура *Str* есть главные факторы потенциальной информативности текста.

Следует заметить, что информационные характеристики единиц словаря текста не являются абсолютно объективными, но зависят от их интерпретатора, от его тезауруса, куда входит словарь с соответствующими информативными характеристиками его единиц. В данном случае (когда речь идет о PI) таким интерпретатором является отправитель сообщения. Таким образом, при рассмотрении PI речь идет не о словаре вообще, а в данном случае о словаре автора *L_A*. В принципе же можно определить потенциальную информативность текста для любого интерпретатора (при условии наличия данных о его тезаурусе). В таком случае PI — функция структуры текста и словаря данного интерпретатора. Следует различать потенциальную информативность текста для автора *PI_A* и для реципиента *PI_R*.

Реальная информативность текста (I) — это характеристика информации относительно предмета речи, которая реально извлекается из текста его потребителем. По известному определению, реальная информативность текста есть функция его определенных (в нашем представлении структурных) характери-

стик и характеристик тезауруса потребителя [см.: 7]. В данном случае рассмотрению подлежит не только словарь текста в интерпретации потребителя (словарь реципиента L_R) как часть его тезауруса, но и имеющиеся в данном тезаурусе сведения о предмете речи текста, которые так или иначе должны влиять на то, какую информацию потребитель извлечет из текста относительно предмета речи (О). В таком случае реальная информативность текста I есть функция структуры текста Str , словаря текста в интерпретации реципиента L_R и предварительных сведений о предмете речи, содержащихся в тезаурусе потребителя. О. Это и есть основные факторы информативности текста.

Если же учесть, что потенциальная информативность для реципиента PI_R есть функция словаря текста в интерпретации реципиента L_R и структуры Str , то реальную информативность I можно представить как функцию потенциальной информативности текста для реципиента PI_R и предварительных характеристик в тезаурусе реципиента предмета речи О.

Эффект текста (ЕТ) измеряется через соотношение между реальной информацией о предмете речи, которую извлекает потребитель из текста (реальной информативностью текста), I и предварительной информацией о предмете речи, которая содержится в тезаурусе приемника О. ЕТ — более сложная функция, но включает она те же аргументы, что и I . Очевидно, важнейшими факторами эффекта текста являются характеристики его словаря L и структуры Str , в целом это те же факторы, которые определяют и потенциальную информативность текста. Эффект текста тем интенсивнее, чем больший сдвиг в интерпретации предмета речи потребителем наблюдается после ознакомления с текстом, т. е. чем меньше близости, согласия между характеристиками I и О. Следовательно, величина, характеризующая меру близости, согласия I и О (например, коэффициент корреляции между ними r_1), и величина, характеризующая эффект текста, должны находиться в обратной зависимости. В таком случае можно считать, что обратная коэффициенту корреляции I и О величина $I - r_1$ является показателем меры ЕТ.

Эффективность текста E_T измеряется соотношением между его потенциальной информативностью PI и реальной информативностью I . E_T также сложная функция, включающая, однако, те же аргументы, что I и PI . Таким образом, факторы PI и I есть в то же время и факторы E_T . В качестве меры E_T можно также использовать показатель корреляции — теперь между PI и I (r_2). Текст является тем эффективнее, чем больше соответствие между планируемой и реальной информативностью текста. Поэтому можно признать, что показатель корреляции между PI и I является также и показателем E_T .

Если характеристики предварительной информации о предмете речи О и реальной информативности текста I доступны для непосредственного наблюдения и измерения, то PI определяется

теоретически, через анализ структуры текста, определение факторов накопления информации и через синтезирование текстовой информации о предмете речи. Необходимо определить способ проверки достоверности полученных характеристик PI . Учитывая, что I есть функция PI и O , можно предложить следующий способ. Коэффициент корреляции PI и O (r_3) характеризует степень их близости, согласия. Очевидно, что чем выше величина r_3 , т. е. чем ближе O и PI , тем меньше предварительные характеристики предмета речи O могут влиять на информативность текста, преобразуя PI в I . И наоборот, чем ниже r_3 , тем более сильным может оказаться «возмущающее» воздействие O на PI . Слабости возмущающего влияния O при высоком r_3 и его силе при низком r_3 способствует ассимиляционно-контрастный эффект, наблюдаемый в речевой коммуникации [см.: 11], который состоит в том, что если расстояние между позицией коммуникатора, реализованной в тексте, и докоммуникационной позицией потребителя велико, то у него возникает иллюзия, что оно является еще большим, если же это расстояние мало, то возникает иллюзия, что оно является еще меньшим. В таком случае обратная величина $I - r_3$ может служить в качестве коэффициента-преобразователя PI в теоретически определенную информативность текста $I(t) \cdot I(t)$ и реальная информативность I должны стойко коррелировать, что и будет подтверждением релевантности анализа структуры текста и полученных характеристик PI .

Из изложенного выше видно, что такие информативные характеристики текста, как PI , I , ET , E_1T являются разными функциями тех же аргументов (L , Str , O). Эти аргументы являются, таким образом, факторами информативных характеристик текста. Особого внимания среди них заслуживают характеристики структуры текста Str , так как именно структура текста обеспечивает накопление и в процессе преобразование информации, которую несут единицы словаря текста. Структурные факторы преобразования потенциальной информативности элемента в актуальную, а также факторы накопления информации (в процессе которого преобразуется информативность элементов) являются существенными факторами потенциальной информативности текста.

Важнейшими факторами преобразования потенциальной информативности элементов в актуальную являются: а) характеристики их употребления в тексте; б) характеристики их линейных позиций; в) характеристики их позиций в структуре зависимостей. Но главным фактором здесь является взаимодействие перечисленных выше факторов. Это взаимодействие удобно представить как взаимодействие статических структур текста — 1) лексической; 2) употреблений; 3) линейной; 4) структуры зависимостей. Каждая из этих структур является иерархической.

Взаимодействие статических структур возможно именно как факторов иерархизации элементов текста.

Допустим, что в пределах каждого фактора информативности существует 4 иерархических уровня. Пусть, а, б, в, г, д, е, ж, з, и, к, л, м — словарь некоторого текста. Предположим, что статическая лексическая структура этого текста имеет следующий вид: 4 (и); 3 (б, к), 2 (г, д, ж), 1 (а, в, е, з, л, м). Статическая структура употреблений; 4 (—), 3 (г, и), 2 (в, ж), 1 (а, б, д, е, з, к, л, м). Статическая линейная структура: 4 (а, б, в, м), 3 (д, е, ж, и, к), 2 (г, л), 1 (з). Статическая структура зависимостей: 4 (а), 3 (б, в), 2 (г, м, л), 1 (д, е, ж, з, и, к). Из отношения этих статических структур возникает многомерная динамическая структура текста [ср.: 4, с. 478]. Представим ее с помощью таблицы, в которой а, б, и т. д. обозначают элементы текста, римские I, II, III, IV — графы статических структур, соответственно — лексической, употреблений, линейной и зависимостей, арабские цифры — иерархические коэффициенты элементов в разных статических структурах, в графе Σ представлены суммарные коэффициенты элементов.

	I	II	III	IV	Σ		I	II	III	IV	Σ
а	1	1	4	4	10	ж	2	2	3	1	8
б	3	1	4	3	11	з	1	1	1	1	4
в	1	2	4	3	10	и	4	3	3	1	11
г	2	3	2	2	9	к	3	1	3	1	8
д	2	1	3	1	7	л	1	1	2	2	6
е	1	1	3	1	6	м	1	1	4	2	8

Суммарные иерархические коэффициенты элементов могут служить преобразователями виртуальной информативности элемента в актуальную информативность его в данном тексте.

Динамика соотношений между статическими структурами текста важна при рассмотрении оптимальных способов организации текста. Позиции (коэффициенты) элементов в каждой из статических структур имеют уровень эксплицитности, соответствующий их рангу в данной структуре. При взаимодействии статических структур возможно соответствие или несоответствие уровня эксплицитности позиций элементов в разных структурах. Чем чаще наблюдается такое соответствие, тем более эксплицитна организация текста. В таком случае растет и его информативная эксплицитность. Коэффициент эксплицитности организации текста определяется через отношение суммы суммарных коэффициентов всех элементов к длине текста. В оптимальном варианте коэффициент эксплицитности должен колебаться в определенном интервале. Если он будет ниже оптимального, текст окажется недостаточно информативно определенным. Имплитные позиции недостаточно информативны для потребителя, тезаурус его окажется бедным относительно данного текста,

в результате чего потребитель получит очень небольшую информацию [см.: 8, с. 410]. Если же коэффициент эксплицитности выше оптимального, текст будет избыточным, так как в нем с помощью высокоинформативных для потребителя элементов, которые занимают высокоинформативные позиции будет эксплицитно выражена информация, которая приписывается предмету, т. е. будет обеспечена высокая предсказуемость текста для потребителя. В таком случае тезаурус потребителя окажется слишком полным относительно данного текста, в результате чего потребитель не сможет получить много семантической информации [см.: 8, с. 410; 4, с. 49; 5, с. 46].

Детальная разработка проблемы взаимодействия статических структур текста как факторов накопления информации позволит установить оптимальный уровень его информативной эксплицитности, оптимальные способы его организации, что означало бы решение некоторых узловых проблем прагматики текста.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Дридзе Т. М. Язык информации и язык реципиента как факторы информированности. — В кн.: «Речевое воздействие». М., «Наука», 1972, с. 34—80.
2. Казанцев В. Н. Функционирование средств массовой коммуникации в пропагандистских кампаниях и их эффективность. — В кн.: Предмет семиотики. М., Изд-во Моск. гос. ун-та, 1975, с. 108—118.
3. Комлев Н. Г. Семантическое правило «равнения вниз» и коэффициент эффективности сообщения. — В кн.: Материалы научного семинара «Семиотика средств массовой коммуникации». Ч. 1. М., Изд-во Моск. гос. ун-та, 1973, с. 308—322.
4. Кулюткин Ю. Н., Божко Н. М. Динамика ожиданий реципиента при восприятии сообщений. — В кн.: Особенности восприятия учебной информации взрослыми людьми. Вып. 1, Л., 1973, с. 48—56.
5. Кулюткин Ю. Н., Сухобская Г. С. Способы организации сообщений. — В кн.: Особенности восприятия учебной информации взрослыми людьми. Вып. 1, Л., 1973, с. 41—47.
6. Лотман Ю. М. О некоторых принципиальных трудностях в структурном описании текста. — «Учен. зап. Тарт. ун-та». Вып. 236. Труды по знаковым системам, IV. Изд-во Тарт. ун-та, 1969, с. 478—482.
7. Шрейдер Ю. А. Информация и метаинформация. — В кн.: Научно-техническая информация. Сер. 2, 1974, № 4, с. 3—10.
8. Энциклопедия кибернетики. Т. 1. Киев, 1974. 606 с.
9. Janis I. L., Hovland C. I., Field P. B. Personality and Persuasibility. New-Haven — London, Yale univ. press, 1962. 333 p.
10. Klapper J. T. The effects of mass communication. An analysis on research on the effectiveness and limitations of mass media. Glencoe, Free press, 1961. 302 p.
11. Sherif M. and Hovland C. I. Social Judgement. Assimilation and contrast effects in communication and attitude change. New Haven — London, Yale univ. press, 1961. 218 p.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ТОЛКОВАНИЯ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ

Как известно, словообразовательный анализ и морфемный разбор предполагают определение лексического значения производного слова по соотношению с производящим. Семантический критерий производности в определении отношений мотивации является таким же существенным, как и формальный. Семантическая близость производного слова к производящему определяется обычно степенью соответствия лексического значения второго составному значению первого, т. е. словообразовательному значению [см.: 2, с. 15]. Считается, что среди производных значительно преобладают такие, в которых формальная производность согласуется с семантической [см.: 2, с. 15]. Следовательно, выяснение семантики слов при словообразовательном анализе чрезвычайно важно.

Как показывает опыт, школьники чаще всего толкуют слово, в том числе и производное, целиком, через синоним или перечисляя характерные признаки обозначаемого предмета, действия и т. п., не учитывая при этом значения непосредственно «составляющих» слово морфем. Отвлекаясь от конкретных примеров (*портрет-портретист, дом-домище*), учащиеся не осознают того, что и аффиксы, как и корень слова, соотносятся с определенным значением. Это вызвано, с одной стороны, недостаточно точным определением понятия «корень» в школьном учебнике¹, с другой, — различием структурных функций аффиксов и корня.

Специфика семантики аффиксов, в отличие от корней и слов, приводит к непониманию и игнорированию значения суффиксов и приставок.

Добиться осознания учащимися этих понятий — задача учителя.

Объяснить школьникам, что аффиксы значимы, можно путем

а) сопоставления значений производящего и производного слов (*сеять-сея-лка; бежать—пере-бежать—у-бежать*, т. п.);

б) нахождения общего семантического элемента у слов одного словообразовательного ряда; *чита-тель, сея-тель, выключа-тель, истреби-тель* — «предмет-лицо (выполняющее действие)»; *столб-ик, слон-ик* — «маленький (предмет)»; *пере-читать, пере-писать, пере-делать* — «еще раз» (выполнить действие).

Возможное сравнение значений корня и аффиксов показывает, что и последние ассоциативно связаны с понятийной сферой. Чтобы убедить школьников в том, что не только корень, но и приставка, и суффикс имеют лексическое значение, представляется целесообразным использовать для анализа ряд слов, мотивированных незнакомыми учащимся словами (например: *лемур, даман, игрунка, кабарга, мангуста и др.*) — при наиболее

¹ См.: Русский язык. Учебник для 4 класса. М., «Просвещение», 1973. 137 с.

конкретном значении аффикса: *лемуре-нок, доман-енок, кабарж-енок*, т. д.) Ср.: *кры-сенок, медвеж-енок*, т. п.). Анализируя такие слова, школьники лишены возможности опираться на известное значение корня. Все их внимание сосредоточивается в этом случае на аффиксе.

В беседе с учащимися выясняется, что приведенные слова являются названиями детенышей живых существ. Это становится ясным благодаря суффиксу *-енок(-енок)*, имеющему значение «невзрослости». Затем школьникам предлагается определить значения суффиксов в словах *кабарож-ка, даман-чик, лемур-чик*, др. — «маленькие» (существа); *кабарг-ов-ый* (след), *мустанг-ов-ый* (хвост), *даман-ов-а* (лапа) — «принадлежащий», «имеющий отношение» (к кабарге, мустангу, даману). Значение слов полностью определяется, когда с помощью словаря устанавливается значение производящего слова (*лемур, даман, игрунка, кабарга*, др.).

Полагаем, что этот прием толкования слов является настолько эффективным, что с него можно начинать изучение семантики морфем, сопоставляя впоследствии однокоренные слова и слова одного словообразовательного ряда. Уяснению семантики морфем способствует и прием сопоставления одинаковых значений, выражаемых разными морфемами: корневыми, суффиксальными, префиксальными. Например: *начать-зашагать* «начать» (шагать), *конец-доиграть* [«кончить» (играть)], *большая собака-собачища, маленький стол-столик* и т. д.

Такое сопоставление будет полезным и в другом плане. Возьмем примеры учебника русского языка для 4 класса: *флейтист, барабанщик*. Что важнее здесь для содержания слова: значение корня, как утверждает учебник, или суффикса? Какой из компонентов слова является главным в лексическом значении: корень, значение которого устанавливается по соотношению с *флейтой, барабаном*, или суффикс-*щик*, обозначающий лицо по роду его занятий, по профессии? Объяснить это чрезвычайно трудно. В лексическом значении слова одинаково проявляются и значение корня, и значение аффиксов, т. е. всех морфем, составляющих слово.

Среди производных слов с точки зрения семантической различаются две группы: а) слова, значение которых **полностью складывается** из значения их составных частей, и б) слова, значение которых **основывается** (выделено нами. — Л. Д.) на значении составных частей, так что значение каждой составной части входит в значение слова, но вместе с тем значение слова не является простой их суммой [см.: 3, с. 9].

В таком случае учащихся и следует ориентировать на определение лексического значения слова через семантику его морфем. «Если мы ни разу не слышали сочетания *вертолет парит*, — пишет Е. А. Земская, — но известно значение всех частей сочетания, то поймем и целое» [3, с. 219].

Прием ориентации на значение морфем весьма эффективен, так как развивает лингвистическое мышление и обогащает речь учащихся.

Приведем примеры: *рос-ин-ка* — одна маленькая капля росы [*-ин*-«одна» (капля); *-к*-маленькая]; *при-ободрить* — «несколько ободрить»; *красн-оват-ый*-«несколько» (красный); *о-кра-ин-а* — край, крайняя часть какой-н. местности [см.: 4] *о-около*, суф. — *ин-(а)* имеет значение «(неодушевл.) предмет».

Целесообразность подобных упражнений подчеркивалась еще В. П. Шереметевским, который рекомендовал морфемный анализ завершать «описательным выражением слова». Вариантом такого упражнения является замена целого выражения одним словом. Эти рекомендации не утратили своей актуальности и в настоящее время (при выяснении семантики слова в процессе словообразовательного анализа используется прием перифраза — описательной передачи смысла слова). При этом, как было показано выше, школьников необходимо нацеливать на такое описание значения слова, в котором повторялась бы его производящая основа, что диктуется прежде всего методическими соображениями. (Известно, что словарное толкование таких целей не преследует). Как считают Е. А. Земская, И. С. Улуханов, толкования мотивированных слов, не включающие в свой состав мотивирующих, не могут быть признаны адекватными [см.: 5, с. 497]. Например, слову *нахлебник* («человек, живущий на чужие средства») соответствует по содержанию перифраз тот, кто живет на чужих хлебах [см.: 1]; *вечерник*-студент вечернего отделения; *школьничать* — вести себя шаловливо, как школьник, ребячиться.

В таком случае анализируемое слово получает основную мотивацию, что помогает безошибочно выделить в нем мотивирующую основу и словообразовательные форманты, а следовательно, правильно установить и способ словообразования. Заметим, что в школе рекомендуется рассматривать, как правило, случаи классической словообразовательной производности, при которой производящая основа «включается» в производную по форме и по смыслу.

Группу производных с несовпадающей формальной и смысловой производностью следует рассматривать, по нашему мнению, лишь дополнительно, с целью вызвать интерес учащихся к языку, во внеурочное время — на кружковых занятиях (*по-дачному*, *по-цирково*, *крапивно* и т. п.). [см.: 3, с. 69].

Существуют, разумеется, и другие способы толкования лексического значения производного слова. Однако, как показывает опыт, отмеченные здесь приемы толкования слова через семантику составляющих его морфем (морфов) дают наиболее положительные результаты.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гловинская М. Я. О зависимости морфемной членимости слова от степени его синтагматической фразеологизации.— «Развитие современного русского языка». М., «Наука», 1975, с. 26—44.
2. Зверев А. Д. Семантический и формальный показатели производных слов.— В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования. Ташкент, 1975, с. 14—20 (Учен. зап. Ташк. пед. ин-та. Т. 143).
3. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. М., «Промсвещение», 1973. 302 с.
4. Ожегов С. И. Словарь русского языка. М., Гос. издат. иностр. и нац. словарей, 1952. 848 с.
5. Улукханов И. С. О некоторых принципах толкования значений мотивированных слов в толковых словарях.— В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования. Ташкент, 1975, с. 497—502 (Учен. зап. Ташк. пед. ин-та. Т. 143).

Н. М. ДОРОШЕНКО

СЕКУНДАРНІ О ТА Е ПОВНОГОЛОСЯ У ЗВ'ЯЗКУ З АКЦЕНТОЛОГІЧНОЮ КОНЦЕПЦІЄЮ Л. А. БУЛАХОВСЬКОГО

Рефлексія спільнослов'янських сполучень **tort*, **tert*, **tolt*, **telt* у *torot*, *teret*, *tolot*, так зване повноголосся, як одна з найважливіших рис східнослов'янської мовної групи, не раз привертала увагу дослідників (А. Мейє, Ф. П. Філіна, М. А. Жовтобрюха та ін.). Загальноприйнятою є думка, що секундарні *о* та *е* повноголосся не зазнали тут долі старих *о*, *е* у закритих складах, тобто дифтонгізації і наступної монофтонгізації в *і* тому, що постали не внаслідок простої перестановки звуків, а виникли після сонанта (який втрачав свою складотвірність) з дуже короткого голосного того ж тембру, який мав і первісний голосний сполучення. Цьому процесу сприяла і довгота соната. Л. П. Якубинський в «Истории древнерусского языка» висловив думку, що відсутність в українській мові переходу секундарного *о* в *і* у повноголосній формі «свідчить про особливий характер другого *о*, яке, рано уподібнившись попередньому звукові *о*, довго ще зберігало відмінності в кількісному відношенні, тобто було звуком ослабленої артикуляції, близьким до *ѡ*» [15, с. 128]. О. О. Потебня припускав, що початок подовження *о*, *е* слід віднести на час періоду занепаду слабих і вокалізації сильних (інакше *о*, *е* < *ѡ*, *ѣ* теж подовжились би в *о*, *е*). У процесі мовного розвитку секундарний голосний у мові східних слов'ян став «у кількісному відношенні таким же, яким був і голосний перед плавним» [12, с. 168]. Проте доля секундарних *о* та *е* повноголосся інша, ніж старих (етимологічних) *о* та *е*. З цього питання висловлювалися у своїх роботах А. М. Селіщев, Ф. П. Філін, І. Г. Матвіяс, Т. В. Назарова та інші вчені. Особливу увагу приділив питанню про секундарні *о*, *е* в повноголоссі Л. А. Булаховський. Він ще в 1936 р. друкує статтю під назвою «Порів-

няльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу [див.: 1], де з позицій акцентології пробує встановити закономірності переходу та непереходу *о, е* в *і* у повноголосних групах. Це питання порушується Л. А. Булаховським і в роботах «З історичних коментаріїв до української мови. Родовий відмінок множини» [див.: 2], «Фонетичні і морфологічні південнорусизми в староруських пам'ятках XII—XIX ст. [див.: 5], «Отражения так называемой новоакутовой интонации древнейшего славянского языка в восточнославянских» [див.: 7], «Питання походження української мови» [див.: 6], згадується і у брошурі «Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських [див.: 3].

Таким чином, утвердилась думка, що відсутність чергування секундарних *о, е* з *і* у повноголоссі зумовлена особливим характером цих звуків, пізнішим їх виникненням. Проте чергування *о, е* з *і* у повноголоссі все ж відбувається, хоч у меншій групі слів, порівняно з тією, де таке чергування відсутнє. Чергування *е, е* з *і* у повноголоссі наявне у всіх граматичних категоріях слів, де існує і саме повноголосся: у іменниках жіночого роду на — *а*, — *я* у родовому відмінку множини (голова́-голів, коро́ва-корів); і перед демінутивним суфіксом — *к(а)*: голі́вка, корі́вка, у іменниках середнього роду на — *о* у родовому множини (болото́-болі́т, долото́-долі́т), а також перед демінутивними суфіксами — *к(а)*: борі́дка, голі́вка, — *ц(е)*: болі́тце, долі́тце; на — *я* після подовженого м'якого приголосного (роздо́ріжжя, Запо́ріжжя, підво́ріття — порівняно з вихідним коренем); у деяких іменниках, уживаних тільки в множині (воро́ба-во́ріт); в іменниках чоловічого роду (по́ріг, сморо́д, мо́ріг, обо́ріг; те ж і перед демінутивним суфіксом — по́ріжок, мо́ріжо́к); у дієсловах бері́г, во́лік, сте́ріг), та дієприслівникових формах від них (ви́волікши, збе́рігши).

Спинімося докладніше на одній граматичній категорії — іменниках жіночого роду на — *а*, — *я* (сучасної I відміни). Нас цікавить форма родового відмінка множини, де секундарний голосний групи — *oro* — та інших повноголосних груп потрапляє у закритий останній склад основи. Форми родового відмінка множини Л. А. Булаховський присвятив один із своїх «Історичних коментаріїв до української мови» [див.: 2]. Ця форма є «фонетичним відповідником» [10, с. 66] давньої слов'янської форми родового відмінка множини — *а*, — *ја* основ, у якій зазнали зредуковані *ѣ* та *ь*. З точки зору рефлексії повноголосся у родовому відмінку множини становлять інтерес трискладові і чотирискладові слова типу *сто́роба*, *воро́ба*, *до́лоня*, *ме́режа*, *нагоро́ба*; *борода́*, *сто́рона*, *середа́*, *пелена́*, *сковорода́*. Л. А. Булаховський, спираючись на те, що дані наголосу української мови в основному збігаються із свідченнями чакавського наріччя і посавських говорів штокавського наріччя сербсько-хорватської мови та мов словенської і словацької, на підставі

інтонаційних даних цих мов прийшов до висновку, що «Інтонація наддовготи (новоакутова інтонація висхідного типу) мала своїм рефлексом на українському ґрунті перехід *оро, оло, ере* в *орі, олі, ері*: **борода-борід, борона-борін, голова-голів** (за законом Фортунатова — де Соссюра). А «у парадигмі з непорушним наголосом на корені, який історично відбиває найдавнішу акутову інтонацію, фонетичного переходу *о, е* в *і* в групах з повноголоссям немає: **коло́да, коло́ду-коло́д, со́ро́ка, со́ро́ку-со́ро́к, сме́ре́ка, сме́ре́ку-сме́ре́к**» [2, с. 83]. До відхилень автор відносить **до́ріг, ко́рів, бе́різ** та ін.

Ми розглянули іменники жіночого роду, як згадані так і не згадані Булаховським, і виділили чотири групи щодо характеру наголосу і наявності чи відсутності переходу *о, е* в *і* у прикінцевих складах. Перша група (найчисленніша, часто вживані іменники) — наголос нерухомий; перехід *о, е* в *і* відсутній: **сто́рба-сто́рбж, хвороба-хворо́б, толо́ка-толо́к** (зі значенням «переліг»), **мо́рба-мо́рбж, во́рна-во́рн, ко́рна-ко́рн, по́рба-по́рш. (о)го́рба-(о)го́рбж, со́ро́ка-со́ро́к, коло́да-коло́д, до́лня-до́лнь, во́лока-во́ло́к, сме́ре́ка-сме́ре́к, леле́ка-леле́к, ве́ре́та-ве́ре́т; ме́ре́жа-ме́ре́ж, ше́ре́га-ше́ре́г, ще́лепа-ще́леп** (останній приклад має інтонацію циркумфлекса, що не підтверджує закономірності, встановлену Л. А. Булаховським для найдавнішої акутової інтонації), **наго́рба-наго́рбж, обо́рна-обо́рн**¹.

Приклади з рухомим наголосом та переходом *о, е* в *і* (відбиття новоакутової інтонації): **борода́-борі́д, сторо́на-сторі́н, голова́-голі́в, череда́-чері́д, борона́-борі́н, то́лока** (у значенні «робота за частування, а не за плату» (—**толі́к**) діалектне за Булаховським), **сковорода́-сковорі́д**.

Але *о, е* переходить в *і* при нерухомому наголосі: **до́рба-до́ріг, бе́ре́за-бе́рі́з, ко́рова-ко́рів, по́рба-по́рі́д, хо́рба-хо́рі́б** (діалектне); *о, е* не переходить в *і* при рухомому наголосі: **се́ред-се́ред, пеле́на-пе́лен, то́лока́-то́лок** (у значенні «робота») та ін.

Значно більша кількість відхилень від даної акцентуаційної закономірності і пов'язаного з нею чергування голосних у іменниках середнього роду, про що говорить і сам Л. А. Булаховський [див.: 2, с. 85]. За браком місця ми не маємо змоги зупинитись тут на цій групі іменників.

Нам здається, що, не відкидаючи встановленої Л. А. Булаховським акцентуаційної закономірності, приймаючи її як таку, що діяла на певному історичному етапі розвитку слов'янських мов, відбиваючись і у мовах східного слов'янства, доцільним буде розглядати долю секундарних *о, е* у повноголоссі і у плані аналогічних зв'язків, від яких не може абстрагуватись мовне явище, становлячи собою елемент системи мови. Адже і сам

¹ Найбільша чисельність даної групи сприяє тому, що інші рефлекси у повноголоссі сприймаються як відхилення від норми.

Л. А. Булаховський підкреслював необхідність уважнішого вивчення граматичної аналогії, і ці настанови відбилися у роботах його учнів. А. М. Матвієнко, наприклад, визначає роль граматичної аналогії як одного із важливих засобів розвитку граматичного ладу через уподібнення форм [див.: 9, с. 4].

Саме прагненням мови до вирівнювання чергувань *о, е, з і*, факторам граматичним і семантичним, треба відвести належне місце і у питанні про чергування в повноголоссі. Ми схилиємось до думки П. Д. Тимошенка, що, «визнаючи дію акцентуаційних чинників, неминуче треба визнати, що перехід *о* й *е* в *і*, в тому числі і в повноголосних варіантах, почався задовго до відображення його в пам'ятках» [13, с. 92] і можливо, становить собою закономірність, що діяла, перехресшуючись із закономірністю інтонаційною, встановленою Л. А. Булаховським.

Тому актуальним лишається питання, поставлене майже 25 років тому Л. А. Булаховським: «Чи слід вважати, що фонетичний закон здійснюється повністю і лише після такого його здійснення починають заявляти про себе фактори граматичної аналогії та споріднені явища, чи «втручання» їх супроводить весь процес перетворення початкової фонетичної тенденції в закон? Чи справді добре переважання «прямих пояснень», тобто відсунуте в сторону врахування асоціативної смислової сфери, в якій живе слово?» [4, с. 10]. Бо, як зазначає А. М. Матвієнко, «відношеннями індукції (аналогії) можуть зв'язуватися відмінки однієї парадигми, форми різного фонетичного та акцентного походження (виділено нами. — Н. Д.), морфологічно близькі слова...» та інші мовні явища. І тому нам здається справедливим, що дію інтонаційно-акцентуаційних чинників можна розглядати тільки у тісному зв'язку з дією граматичної аналогії, зважаючи на «прагнення мови... до вирівнювання чергувань *о, е з і*» [13, с. 92], а отже, враховуючи взаємовпливи (взаємовідштовхування і взаємопритягання) складників мовної структури на кожному певному етапі історії мови.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Булаховський Л. А. Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу. — «Мовознавство», 1936, № 7, с. 65—80.
2. Булаховський Л. А. З історичних коментаріїв до української мови. Родовий відмінок множини. — У кн.: Наукові зап. Київського ун-ту, 1946, т. V, вип. 1, с. 81—88.
3. Булаховський Л. А. Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських. Київ, 1948. 28 с.
4. Булаховський Л. А. Порівняльно-історичний метод і вивчення слов'янських мов. — «Мовознавство». Київ, 1952, с. 3—18.
5. Булаховський Л. А. Фонетичні і морфологічні південнорусизми в староруських пам'ятниках XII—XIV ст. Праці Київського ун-ту. Т. 1, Гуманітарні науки, 1954, с. 121—146.
6. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ, 1956. 220 с.

7. Булаховський Л. А. Отражения так называемой новоакутовой интонации древнейшего славянского языка в восточнославянских. — В сб.: Исследования по лексикологии и грамматике русского языка. М., 1961, с. 3—13.
8. Жовтобрюх М. А. Историчні чергування голосних в українській мові. — «Українська мова в школі», 1956, № 5, с. 6—16.
9. Матвиенко А. М. Грамматическая аналогия и родственные ей явления в украинском языке. Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. Киев, 1960. 12 с.
10. Матвійс І. Г. Іменник в українській мові. Київ, 1974. 184 с.
11. Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951. 492 с.
12. Селищев А. М. Старославянский язык. Ч. I М., 1951. 336 с.
13. Тимошенко П. Д., Медведев Ф. П. Нариси з української граматики. «Українська мова і література в школі», 1965, № 7, с. 90—93.
14. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М., 1962. 294 с.
15. Якубинский Л. П. История древнерусского языка. М., 1953. 368 с.

А. Я. ОПРИШКО, канд. филол. наук

О СИНТАКСИЧЕСКОЙ РОЛИ ВВОДНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В лингвистической литературе конца XIX — начала XX вв. установился взгляд на вводные элементы предложения как на категорию, которая не оказывается ни в смысловой, ни в грамматической связи со структурой предложения. Начало этой концепции находим еще в трудах А. Х. Востокова, Н. И. Греча, затем — А. М. Пешковского, хотя уже они указывали на то, что некоторые вводные элементы, не меняя по сути своей семантики, могут выполнять функцию союзов. Эта явная непоследовательность в определении синтаксического статуса вводных элементов постепенно приводит к созданию необходимости рассматривать их как особую *синтаксическую* категорию (А. А. Шахматов). В работах В. В. Виноградова, С. И. Абакумова и других находим концепцию, в соответствии с которой вводные элементы выражают в предложении так называемую «внешнюю» (факультативную) модальность. Однако эта концепция не отражает *системных* отношений данной категории с другими.

Попытки связывать вводные элементы с членами предложения (сравни существующие термины «третьестепенные члены предложения», «эмоциональные члены предложения», «модальные члены предложения» и т. д.) нельзя признать удачными. Более перспективным нам представляется другой взгляд, в соответствии с которым вводные элементы, в определенной их части, можно связывать с грамматическими средствами в структуре предложения, наряду с союзами, частицами, связкой и др. Эту, первую группу составляют вводные *лексемы* со значением собственно модальным и те, которые указывают на характер смысловых отношений между мыслями: *конечно, очевидно, может быть, наверное, итак, стало быть, значит, впрочем, однако, кстати* и т. п. Семантика их грамматикализирована, более абстрактна, чем у омонимичных частей речи, что и дает им возможность выступать как синонимы относительных союзов, предлогов, частиц (ср.: *может быть* — *или*; *правда* — *хотя*; *однако* — *но* — *вместе с тем* и др.). Функции их — выражение так называемой внешней модальности, смысловых отношений между синтаксическими элементами, одного из формантов парадигма-

тического ряда предложения [см.: 1, с. 8], одного из способов актуального членения предложения.¹

Вторую группу «вводных элементов» составляют *структуры* с переменным лексическим составом, который сохраняет полноценность своего лексического значения: *к счастью, к удивлению, к негодованию, к удовольствию; говорят, сообщают, передают; по мнению, по сведениям, по словам, по слухам* и т. д. Эту разновидность логично сопоставить с вставочными и присоединительными конструкциями. Ср.: *как сообщают корреспонденты — так сообщают корреспонденты — что и сообщают корреспонденты*.

Таким образом, есть основания рассматривать традиционную категорию вводных элементов как неоднородную в семантическом, структурном и функциональном отношении и четко определить место каждой из ее двух разновидностей в современном русском языке. Это дает, между прочим, возможность найти решение проблемы союзной функции вводных элементов предложения, которая остается актуальной в современной синтаксической литературе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса. М., 1977. 30 с.
2. Панфилов В. З. Языковые универсалии и типология предложения. — «Вопр. языкознания», 1974, № 5, с. 12—14.

¹ В. З. Панфилов рассматривает их как служебные в ряду *конечно, вероятно, только, лишь, же* и т. п. [см.: 2].

ЗМІСТ

Літературознавство

Олляк Н. Б. Жанрова своєрідність оповідань Г. Ф. Квітки-Основ'яненка	3
Чугуй О. П. Драматургічна форма в повістях Г. Ф. Квітки-Основ'яненка	7
Кузнецов Ю. П. В. І. Засулич у боротьбі за ідейну спадщину революціонерів-демократів	12
Шклярєвська І. В. До проблеми становлення теорії реалізму в естетиці 20-х років XIX століття. (М. Полевой — літературний критик)	17
Анкудінова О. В. Про задум та ідейний зміст оповідання М. С. Лєскова «Зимний день»	22
Єременко Л. Л. Повість як об'єкт наукового дослідження	26
Гرابченко Н. І. До питання хронологізації барокко в польському літературознавстві	31
Бойко Н. В. Категорія «образу автора» у жанрі літературної критики	35

Питання художнього перекладу

Миронов О. О. З історії створення Е. Вайнертом перекладу поезії Т. Г. Шевченка «Іржавець»	39
Корж Н. Г. До питання про відтворення гексаметру давньоримської поезії в українських перекладах	43

Мовознавство

Юрченко О. С. Аспекти діахронічного вивчення фразеології української літературної мови кінця XVIII — початку XIX століття	51
Боярова Л. Г. Місце фразеологізмів у системі мови (до вивчення синонімії фразеологізмів)	56
Соколова Т. І. Про типи системних зв'язків конкретної лексики	62
Клименко Н. Л. Англійська та російська мікросистеми невизначено великої кількості у зіставному і перекладацькому аспектах	67
Дорошенко Н. С. Синхронно-зіставний опис інтернаціональних словотворчих суфіксів іменників російської мови	72
Маринчак В. А. Характеристика та чинники інформативності тексту	76
Дорогань Л. В. Методичні прийоми тлумачення похідних слів	82
Дорошенко Н. М. Секундарні о та е повноголосся в акцентологічній концепції Л. А. Булаховського	85

Повідомлення

Опришко А. Я. Щодо синтаксичної ролі вставних елементів речення у сучасній російській мові	90
--	----

СОДЕРЖАНИЕ

Литературоведение

Ольяк Н. Б. Жанровое своеобразие рассказов Г. Ф. Квитки-Основяненко	3
Чугуй А. П. Драматургическая форма в повестях Г. Ф. Квитки-Основяненко	7
Кузнецов Ю. П. В. И. Засулич в борьбе за идейное наследие революционеров-демократов	12
Шклярёвская И. В. К проблеме становления теории реализма в эстетике 20-х годов XIX века (Н. Полевой — литературный критик)	17
Анкудинова О. В. О замысле и идейном содержании рассказа Н. С. Лескова «Зимний день»	22
Еременко Л. Л. Повесть как объект научного исследования	26
Грабченко Н. И. К вопросу о хронологизации барокко в польском литературоведении	31
Бойко Н. В. Категория «образа автора» в жанре литературной критики	35

Вопросы художественного перевода

Миронов О. А. Из истории создания Э. Вайнертом перевода поэзии Т. Г. Шевченко «Иржавець»	39
Корж Н. Г. К вопросу о воспроизведении гекзаметра древнеримской поэзии в украинских переводах	43

Языковедение

Юрченко А. С. Аспекты диахронического изучения фразеологии украинского литературного языка конца XVIII — начала XIX столетия	51
Боярова Л. Г. Место фразеологизмов в системе языка (к изучению синонимии фразеологизмов)	56
Соколова Т. И. О типах системных связей конкретной лексики	62
Клименко Н. Л. Английская и русская микросистемы неопределенно большого количества в сопоставительном и переводческом аспекте	67
Дорошенко Н. С. Синхронно-сопоставительное описание интернациональных словообразовательных суффиксов имен существительных русского языка	72
Маринчак В. А. Характеристики и факторы информативности текста	76
Дорогань Л. В. Методические приемы толкования производных слов	82
Дорошенко Н. М. Секундарные о и е полногласия в акцентологической концепции Л. А. Булаховского	85

Сообщения

Опришко А. Я. О синтаксической роли вводных элементов предложения в современном русском языке	90
---	----

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Филология

№ 165

Выпуск II

(На украинском и русском языках)

Харьков

Издательство при Харьковском государственном
университете издательского объединения «Вища школа»

Редактор А. Х. Балабуха

Художний редактор А. С. Романова

Технічний редактор Г. П. Александрова

Коректор А. В. Євлахова

Информ. бланк № 2960.

Здано до набору 18.08.77. Підписано до друку 21.03.78.
БЦ 09137. Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 1.
Літ. гарн. Вис. друк. 6 умовн. друк. арк. 7,1 обл.-вид.
арк. Тираж 1000 прим. Видавн. № 525. Зам. № 1954.
Ціна 1 крб.

Видавництво при Харківському державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа», 310003,
Харків-3, Університетська, 16.
Харківська міська друкарня № 16 Обласного управління
у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі.
310003, Харків-3, Університетська, 16.

ДО ВІДОМА ЧИТАЧІВ!

**У Видавництві при Харківському державному
університеті видавничого об'єднання «Вища
школа»**

**1978 року
виходять у світ такі книги:**

Медведев Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо.

Книжка включає активні фразеологізми, широко вживані в різних стилях української літературної мови (художня, суспільно-політична, наукова та науково-популярна література). У ній — на підставі різних літературних даних — розкривається походження ряду фразеологізмів, переважно тих, що набули міжнародного поширення, їх сучасне значення, а по можливості також і історичний розвиток, коментуються деякі фразеологічні вислови.

Монографія розрахована на викладачів, аспірантів, літературних працівників газет, журналів, редакторів видавництв, учителів середньої школи, а також на всіх тих, хто цікавиться питаннями фразеології.

Гетманец М. Ф. А. С. Макаренко и концепция нового человека в советской литературе 20—30-х годов.

В книге освещается роль А. С. Макаренко как писателя и литературного критика в борьбе за утверждение концепции социалистической личности, значение его литературного наследия в свете поисков советской литературой 20—30-х годов путей и средств художественного исследования человека.

Центральна частина роботи присвячена аналізу «Педагогічної поеми». Считая ключовою проблемою произведения проблему личности, а не коллектива, автор исследует художественную структуру, способы типизации, жанровую специфику и пытается установить важнейшие особенности творческого метода и стиля писателя.

Монографія предназначена для літературознавців і учителів-філологів.

Замовлення на названі видання просимо надсилати на адресу: 310003, Харків-3, Університетська, 16, Видавництво при Харківському університеті.

Центральна наукова
бібліотека ХДУ
ІНВ. № 300926

YUB-1✓